

Ч. 124. ВИДАНЄ РУСКОГО ТОВАРИСТВА ПЕДАГОГІЧНОГО.

Звезд
100,00

483/3

СВЕН ГЕДІН.

КРІЗЬ ПУСТИНІ АЗИЇ.

II.

В КРАЇНІ ГРОБОВОЇ ТИШИНИ.

(Подорож по пустині Такля-Макан).

(З ілюстраціями).

Ціна 1 кор.

ЛЬВІВ, 1907.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом [К. Беднарського.

ГЕДИН.

КРІЗЬ ПУСТИНІ АЗІЇ.

II.

В КРАЇНІ ГРОБОВОЇ ТИШИНИ.

(Подорож по пустині Такля-Макан.)

(З ілюстраціями).

ЛЬВІВ, 1907.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

I.

На порозі пустині.

Після своєї подорожи по Намірі в часі від 22. лютого 1894. до 19. жовтня тогож року, а коли би вчислити час виїзду мойого із Штокгольму від 16. жовтня 1893. до 19. жовтня 1894. — я перебув зиму в Каштарі*).

Дня 17. лютого 1895. вирушив я з Каштару перед полуднем у товаристві Ісляма Баї, місіонаря Івана і Гассіма Ахуна ід сходуви: Наша каравана складала ся із двох великих двоколісних возів т. зв. гарб, заосмотрених у соломяні дахи. День був студений, немилий, небо вкрите хмарами, повітре спокійне, але пересичене курявою. Другої днини ми були вже у Файзабад, найвизначнійшій місцевости поміж Каштаром а Мараль-баші. Ми натрапили як раз на торговий день, тож на вузких уличках кипіло жите. Ся оселя числить 700—800 хат, має сартийське населенне, дунганське і китайське; до її плодів належать: риж, бавовна, пшениця, мельони, виноград і т. п. овочі.

Вже 19. лютого простирала ся докола нас сіро-жовта площина, повна куряви, яка уносила ся цілими туманами в гори за дрібним навіть подувом вітру. Ми їхали цілу ніч без відлиху серед непроглядної пітьми, затрачуючи нераз із очий слід дороги. Нарешті побачили ми перед собою стацию Крірґег.

Віддалє поміж містами Каштаром і Аксу, що виносить майже 550 кільометрів, є поділена на 18 ертентів або стаций. Каравана робить денно одну ертенту, а китайська почта переїздить цілу сю просторонь у 3½ днях. На кождїй стациї

---

*) Подорож Свеи Гедіпа по Намірі є описана в першій книжці „Крізь пустині Азії“ п. з. „На криші світа“ — подорож по Намірі“. Ся друга частина книжки Крізь пустині Азії становить окрему цілість.

є почтар Китаєць і трех післанців магометан до перевоження почти. Тепер стратила ся почтова лінія своє значінне, бо китайське правительство, спонукане Англичанами, завело телеграф. Оригінальне вражінне викликають отсі телеграфічні стовпи, що стоять тут у нутрі Азії в простій, точно відміреній лінії.

Дорогу маємо що раз то гіршу, околицю неінтересну. Переїзимо нарешті по деревляному мості через висохлу ріку Кашгар-дарію і минаємо 23. лютого Мараль-баші, китайську твердиню, що в ній мури і вежі з паленої цегли, а залага числить 300 людей. Само місточко Мараль-баші числить 1000 хат і має два мечети. Ми задержали ся тут на короткий час.

Другої днини відвідали нас китайські урядники і беки. Сі останні уважали мій плян перейти крізь пустиню Таклямакан невикональним, а заразом оповідали мені, що на пустині є між Яркент-дарією а Хотан-дарією засипане колись велике місто Таклямакан. Я дізнав ся понад се, що в нутрі пустині діють ся „телесмати“ (чуда, дива), є там вежі, хати, повні золотих і срібних штаб. Але якби хто хотів забрати сі скарби, не випустять його із добичею духи пустині.

Нарешті замітили беки, що можна би перейти сю пустиню, як би йти здовж гори Мазар-таг і взяти значну скількість води. Тож із Мараль-баші я вибрав ся в дорогу в напрямі гори Мазар-таг. Уже після двох годин зарисував ся перед нашими очима зубатий верх із зеленого кристалічного лупаку.

Полишивши Мараль-баші, я поїхав возом ід полудневому заходови лівим берегом Яркент-дарії. Степ був скупо вкритий травою й деревами. Урядник із Мараль-баші дістав приказ, аби мене всюди приймали із відповідною чемністю. І так стало ся. У кождому селі була приготована для мене кімната і заосмотрювано мене у всі потреби.

Третьої днини подорожи вела дорога крізь розлогі багна, крізь які китайські власти побудували ще перед семи роками шлях. За будівляний матеріял послужили палі, пні, галузе і земля. Сей шлях веть ся крізь багно, як вузка стяжка; перрви сполучують містки.

Цілих три місяці в році він є залитий водою, тоді треба їхати на Кашгар. У селі Майнет ми заїхали до незвичайно чистого караван-сераю. На стїні висів довгий жовтий афіш, писаний по китайськи і турецьки ось якого змісту :

„Дійшло до мого відома (китайського цесаря), що деякі беки накладають на населення несправедливі податки і обмежують право ловлі риб, тому жадаю, аби про подібні надужиття доношено зараз найближшому Дао Таїєви. А коли і сей не вислухає просьб, має населення звертати ся до мене. — Підписано Куані Тсі“.

Відний Куані Тсі! Не чув певно нічого про село Майнет, а ловля риб у Яркент-дарії не обходить його рішучо.

Майнет числить 75 хат. Ліс, що окружає се село, має всього ледви кілька кілометрів ширини і веде в пушу. Подібують ся тут часто вовки, які роблять великі шкоди між худобою. За те щез із сих околиць від багатьох років тигр. Дальші кілометри вели крізь тополевий гай, потім ми прибули до ріки, поділеної на кілька рамен. Ляїлік, ціль нашої подорожі сеї днини, є останньою місцевостю, яка стоїть під зарядом амбана з Мараль-баші. Межує вона на полудни з округом Яркенту і має ледви 15 родин. Село Ляїлік мало бути довший час москою головною квартирою, бо я хотів поробити тут приготування до дальшої подорожі крізь пустиню. Найважніша була справа закуплення верблюдів. Кашгарські купці сказали нам, що в Маральбаші дістанемо легко того рода тягло, але тут ми не бачили ані одного верблюда. Не полишало ся проте нічого иншого, як пробувати купити верблюди в Кашгарі. Я видав відповідний приказ Магометови Яковови, що мав також на всякий випадок забрати листи і привезти пошту. В Яркенті коштував тепер середно-добрий верблюд 500 тонтів (60 карбованців), в Кашгарі 400. Яків забрав також листи до консуляту, з просьбою о поміч при купні. В десять днів мало 8 верблюдів і 2 провідників станути в Ляїлік.

Візників я увільнив із служби, заплативши за подорож із Мараль-баші 200 тонтів. Вони рішили ся йти тепер до Яркенту на роботу і наповнити по дорозі гарби паливом, яке платить ся там добре. Іслам поїхав також до Яркенту, щоби закупити річи, потрібні до подорожі в пустині, як: желізні скрині на воду, хліб, риж, поворови, різні знаряди, зезановий олій і висушені шкірки із сего овочу і т. п. Коли верблюд дістає що день пів літри олію, може машерувати цілий місяць без ніякої иншої страви. Розумієть ся, не зле то, як звіврята побіч сеї поживи можуть пасти ся на траві, що її надibaєть ся по дорозі. Витревалість верблюдів на спрагу є за добре звісна, аби я мав розводити ся над сею справою.

Так отсе моя дружина розвіяла ся на всі боки і полишив ся тільки місіонар Іван.

*

*

*

Аби не теряти часу, заки вернуть мої люди, я задумав зробити прогульку до гробу Ордана Паджі. Наймивши провідників вибрав ся я 9. марця в дорогу. Зразу ми їхали лісом, потім степом, нарешті пустиннею. Ся подорож була для мене дуже принадна, зваживши се, що ми були в околиці, якої не звидів еще ні один Европеець. Перший постій був у селі Терем. Давнійше була се жизненна околиця, знана із доброго наводнення. Сььогодні змінили ся її відносини.

Китайські власти управильнюють доставу води з ріки, кожде село може користати з неї тільки якийсь час. Так напр. Терем мало 4 місяці в рік воду з ріки, зрештою мусіло обмежувати ся на воду із власних колодязів. Не дивувати ся проте, що засіви заводять часто.

День дороги далі лежить сьвятий гріб Кіріль-джи-хана. Ся назва о стільки інтересна, що приходить уже у арабського географа Едрізі, щс жив у XII віці. У місці, де зачинаєть ся справжня пустиня і надми доходять до 8 метрів висоти, є невеличке село Ленгер (господа). Підчас річних релігійних торжеств мешкає тут дервіш, що має надзір над кіньми паломників. Недалеко сьвятого гробу надибали ми дружину паломників зложеноу із кількадесяти людей.

На переді дружини їхав чоловік, що грав на сопілці, побіч него йшло двох людей, що тарабанили з усеї сили в бубни, а решта паломників верещала що хвилі із усеї сили: „Аллаг!“

При гробі повитали шеїка знов окликом і кількох мужчин почало обрядовий танець. Один із старих сторожів оповідав мені, що в зимі приходить до гробу Ордана десять до двацятитисяч паломників, а в літі лише 6.000 задля недостачі води і великої спеки. Моя кімната в гостинниці була неувичайно чиста, але годі мені було вснути по причині гамору, який робили цілу ніч паломники. Я задрімав над ранком, а збудила мене страшна піскова заметільниця. Дня 11. марця я мав звидіти місце, що є цілію паломників. Передо мною пізнав його ближсє тільки майор Беллев у цьвітні 1874. року. Беллев прийшов сюде

від західної сторони, а я від сходу, таким чином доповнилися наші досліди. Побіч шеїка складається цілий надзвір святині із імама, що читає молитви, управителя маєтку і 20 слуг. Усі дарунки, принесені паломниками, з виїмком зьвірят, вкладають до великого жертвенного кітла, званого „золотим каменем“. Котел сей цілий із бронзи має $\frac{1}{2}$ метра в прорізі, а походить із дуже давніх часів. Інший гарний мідяний котел о 1 метрі в прорізі дарував Яків Бек, що паломничив тут тричі. Коли наплив паломників великий, варять відразу для всіх у найбільшому кітлі пилав, зрештою уживають в міру потреби менших кітлів.

Горбок із гробівцем вистає з надми до половини. Він має тут стояти вже 710 літ і криє тлінні останки шаха Якова шеїка. Так як тепер посувають ся надми, він буде небагом цілком відслонений. Найбільша ширина надми виносить 120 метрів, а висота 5 метрів, то значить, що він сягає понад стріхи хат у селі.

У північній стороні села бе жерело солодкої води, але воно не вистарчає підчас більших торжеств, так, що треба вдоволяти ся водою з другого жерела, троха солоного. Імам оповідав мені, що Ордан Паджа вів перед 800 роками війни з народами Таїд-рашид і Нокта-рашид, які хотів повернути на іслам. Серед боротьби засипала буря піску провідника і його військо.

Поворот до нашого табору в Ляїлік не обійшов ся без пригод, бо раз у раз засипав нам очи пісок. Дома застав я все під доглядом місіонаря Івана в найліпшому ладі.

Нарешті вернув Іслам Баї з Яркенту і привіз із собою чотири залізні цистерни на воду, шість овечих шкір на воду, олій для верблюдів, нафту, хліб, вишкану муку, макарон, мід, а також мішки, лопати, віжки, кухонні начиння, всього подостатком.

По кількох днях ми перенесли ся до села Меркет, із відки мала каравана вибрати ся на пустиню. Тут ждала мене в хаті бека велика, гарна кімната, вистелена диванами. В Меркеті мешкають два податкові урядники, десять китайських купців, і чотири лихварі Гіндуси. Околиця є живнenna, земля родить пшеницю, ячмінь, кукурудзу, горох, бураки, огірки, мельони, виноград, бавовну, не бракує тут також і полудневих овочів. Під урожайний рік плодів є так багато, що мешканці вивозять збіже до Каштару і Яркенту. Дивним дивом не був еще в Меркеті ні один Європеець. Назва „Меркет“ стрічається

ся в описі подорожи генерала Пецова; але він не міг піти там по причині дуже високого стану води в ріці Яркент-дарії. За те Китайці давно вже знають сю місцевість, бо вона згадується вже в описі з р. 1823. під назвою Mai-te-te. І тут говорено про глядачів золота, пустиню називано Такля-макан і говорено загально, що можна перейти її на витривалих верблюдах аж до ріки Хотандарії. Із моїх знайомих, яких я мав у Меркеті, заслугує на згадку Тоїда Ходжа, чесний чоловік, який відвідував мене часто і переводив на балачці цілі години. Коли я нетерпеливив ся, що верблуди не надійшли ще, він успокоював мене мовлячи: Келляді, келляді“ (прийдуть, придуть). Але вони не приходили, виставляючи мене на потерю дорогого часу. Під моїми стопами збирали ся жужлі, бо весна вже наближала ся, а в літі пустиня була подібна до печи, у якій натоплено.

Приписів Корану бережуть у сих околицях дуже строго. Раз їв якийсь чоловік серед посту перед заходом сонця. Зловлено його зараз, обложено букаміі переведено із звязаними руками на шнурку по улицях на людське посьміховище. Часами буває, що винувникови чорнять наперед лице, а потім ведуть його на позорище.

Одної днини я звидів базар. Є він дуже великий; кожде ремесло, кождей товар має свою окрему улицу. Але продавати можна лише раз на тиждень. Тоді виносять столи з товарами перед хати і укладають їх на платформах.

Дня 22. марця вернув нарешті Магомет Яків з великою поштою із Кашгару, але без верблюдів. Тож від місяця не поступила ся справа ані кроку наперед. Тепер рішив ся забратись до неї на серію Іслям Баї. Другої днини вирушив до Яркенту, заявляючи, що не поважить ся вернути без верблюдів. На щасте помогли мені вкоротити собі час метеорологічні й астрономічні обсервації, почта і старий Тоїда Ходжа.

На обістю моєї хати судив бек Ніяс день у день людей, при чім не обійшло ся без гамору. При стовпі, що піддержував веранду, він сїдав сам і переслухував сторони з виглядом лица, незвичайно суворим. Побіч него сидів писар і списував протокол; судові слуги з довгими прутами в руках вводили обжалованих. Судили там нераз цікаві справи. Один мав 5 жінок. Наймолодша з них, гарна і сильно збудована жінчина, утїкла від него до Кашгару. Бек повідомив про се власти у Кашгарі, а сї відшукали втікачку й відставили її до Меркету. Коли доказано їй віролом-

ство, ударив її бек кілька разів у лице. На свою оборону вона говорила, що спільне її пожитте із чотирма іншими жінками було нестерпиме. Найдено при ній ніж, а запитана беком, що він значить, відповіла, що волить забити ся, ніж вернути до мужа. Для поправи мала якийсь час мешкати у молли, а потім вернути до свого пана.

Після неї приведено молоду жінку з подрапанам і покровавленим лицем в товаристві мужа. Ся рівнож покинула свого пана, але муж віднайшов її і знущав ся над нею страшно. Кількох свідків виділо, що кидав ся на неї з бритвою в руці; але він перечив сему.

Аби помогти його памяти, казав бек звязати йому руки в зад і завісити його свобідно на дереві.

По добрій хвилі обжалований признав ся до всього. За кару засуджено його на кількадесять різок. Закон є в сих околицях дуже гнучкий. Коли обжалований має чим заплатити, не стріне його ніяка кара; у всякому разі мусить і бек дістати за свій труд деяку винагороду. Від засуду вільно відкликати ся до найблизшого китайського мандарина, що контролює діяльність беків.

Що тикаєть ся подружних відносин, то звичайно мають тут одну жінку, небагато позваляє собі на 4 або 5 жінок. Коли жінка вийде за муж за Китайця або Європейця, її уважають нечистою, а коли умре, не ховають її на кладовищі, бо жила з чоловіком, що їсть вепрова мясо і могла би опоганити гроби інших вірних.

Що знов тикаєть ся віна, то панують тут такі самі звичаї, як у Кіргізів; виплачує його молодий родичам молодої. Багатий жєних дає 2 „ямбавси“ (200 карбованців). Переважно сплачує належитість товарами, в склад яких мусить входити також одіж і біле для судженої.

Іншим разом мав бек рішити спір поміж двома, що грали о гроші. Один із них мав ухо глибоко розрізане ножем, а лице й груди закровавлені. Він програв велику суму грошей і заявив, що принесе гроші з базару.

Але другий домагав ся заплати сейчас. Тоді зиймив перший ніж із кишені, перерівав собі ухо і сказав: „Ось стільки дістанеш замість грошей“. Бек засудив того, що виграв, на звичайну порцію різок, а другого мали наперед лічити,

а потім укарати так само. Виграна опинила ся, звісно, в кишоні бека.

*

*

*

Нарешті вернув 8. цвітня Іслям і Яків. По довгім торзі: удало ся їм із бідою закупити в Карґалику 8 великих, дібраних верблюдів штука по 60 карб.

Верблюди привязано на обістю і дозволено їм їсти, скільки хотіли, сіна, від якого мали відвикнути цілком. У Яркенті наймив також Іслям двох довірених людей: Магомета Шага, 56 літнього бородаєа, що умів поводити ся з верблюдами і сам один міг зближати ся до Нера, не побоюючи ся, аби його не вкусив. Пустиня не переймала його ні раз жахом; із філософічним супокоем зносив опісля всі противности судьби, ба! навіть із гумором. Казім Ахун, 48 літній мужчина родом із Ак-ту, фаховий караван-баша був поважний, ввічливий і добрячий, але нерав я мусів пригадувати йому обовязки. А що показала ся потреба ще одного чоловіка, наймив нам бек Ніяс Казіма Ахуна з Янті-гіссару. Що року він перебував на пустині кільканацять днів, шукаючи золота. Підчас подорожи ми кликали його Йольчім або Кульчім для відріжнення від другого Казіма. З його то вини головно стало ся те, що стало ся. З природи напрасний і тиран не мав симпатії у моїх людей. Полягаючи на своїй знакомости пустині, виступав рішучо і не міг стерпіти Ісляма Баї, визначеного мною на караван-башу. Люди в Меркету перестерігали мене перед ним, кажучи, що він був уже не раз караний за брехню. Але було за пізно, а зрештою, коли він сам один знав пустиню із власного досьвіду, був уже хочби для того добрим набутком. Крім верблюдів і псів ми мали із зьвірят три вівці, призначені на заріз, десять курий і когута, що будив нас усе досьвіта.

Настав час остаточних приготовань. Мішки наповнено сьвіжо упеченим хлібом, а чотири желізні скрині водою з ріки. Містили вони в собі 80, 86, 87 і 122 літрів, а коли до сего додати 80 літрів у шкіряних мішках, було разом 455 літрів води, яка повинна була вистати на 25 дневу подорож. Мушу сказати ще скільки слів про сам план подорожи.

Я був пересьвідчений, що вийшовши із Меркету ід сходу, натрафимо скорше чи пізнійше на гору Мазар-таб і най-

демо у стіп гори стіну, заслонену від вітру, де не громадить ся летючий пісок. Я думав, що будемо йти кілька днів по твердому ґрунті і що можемо найти жерела, рстинність, або що важнійше сліди старинної культури. В простій лінії виносила дорога крізь пустиню після моїх мап 287 кільометрів, або, що коли би ми робили денно лише 20 кільометрів, ціла подорож забрала би що найвисше 15 днів. Побоювати ся недостачі води не було проте найменшої причини. Сі досліди наповнили серця наші надією на щасливий вислід, задумана подорож видавала ся нам дрібничкою.

В дійности подорож тревала 26 днів, або майже в двоє стільки довше, ніж ми числили. Єще не зійшло сонце, як уже великий рух панував на обістю. Мої люди зносили звідусіль клунки і провіянти і пакували все те на верблюди. Ми заосмотрили ся у всю подостатком: в поживу на кілька місяців, головвно риж і хліб, консерви, цукор, чай, ярини, муку і т. п. Я забрав також велику скількість змивої одіжи, кожухи, дивани, бо я задумував із Хотан-дарії йти до Тибету. Не бракувало нам також ріжних прирядів; ми мали два фотографічні апарати, яких 1000 кліш, силу книжок, дневників, кухонних начинь, стрільб, револьверів із амуніцією. Хвиля відіаду була сиправнім торжеством для цілого Меркету.

Обісте, улиці, навіть криші хат роїли ся від цікавих. Тут і там давали ся чути голоси: „Не вернуть уже ніколи“, або „наладували на верблюди за багато, не підуть вони в піску“. Зловіщі ворожби не лякали мене ні раз, навряд, жерла мене майже горячка, аби вже бути в дорозі. Іслям Баі обладував знаменито верблюда, на яким я мав сидіти. Богра двигав скриню із найделікатнійшими прирядами, які були потрібні раз у раз у дорозі, а між горбами мав розстелені дивани і подушки, тож я сидів немов на кріслі. Перед відїздом розпрощав ся я з Ніясом Беком і місіонарем Іваном; сей останній заявив мені вже в Ляїлік, що не думає цілком товаришити мені в подорожи крізь пустиню Такля-макан. Весна наближала ся вже що раз швидше, кождої днини росла температура поволі, але постійно, а в повітрі чути вже було весняні подуви, поля обсіяно, розлягав ся вже також брєнькіт мух і инших комах. Перша днина маршу не минула без вражінь і дрібних пригод, але вже друга була багато спокійнійша завдяки досьвідови, який ми придбали собі зараз у початках подорожи. Поминувши останні хати

і сільські ґрунта, ми дістали ся на плоский степ, зарослий де-не-де цв'їтами або громадою топіль.

При одній такій тополі ми відпочивали. Я казав розложити гарне індійське шатро, що його дарував мені Макаритней. У сьому шатрі помер молодий англійський офіцер, Девізон, у дорозі з Паміру до Кашгару, але від того часу провітрювали його нераз, а я не належав цілком до забобонних. Мої люди поклали ватру й варили страву, вівці пасли ся на траві, кури шукали пильно поживи, два пси грали ся, одним словом наш табір складав ся на гарну сільську іділлю. Днина була тепла, й тільки у вечері похолодніло, так, що ми мусіли загортати ся в плащі. Казім, знатк пустині, оповідав довго і широко про свої пригоди. Він радив нам їхати наперед скілька днів здовж правого берегу Яркент-дарії, після того приїдемо до гори Чак-мак і великого озера, яке сполучуєть ся знов з рікою, що пливе з півночи. До ріки мало бути 18 днів дороги, потім лише одна днина до Мазар-таґу, найвисшої гори в околиці.

Після спокійного і скріпляючого сну я прокинув ся 11. цв'їтня серед вихру і піску, що насичував атмосферу. В часі походу щезала поволі рости́нність і ми найшли ся в лябіринті надм високих на 5—6 метрів. Коло полудня ми заблукали ся в них до тої степені, що мусіли окружати луком ід півночи. Північний вітер дув цілу днину, небо було застелене хмарами, а в повітрі цілком студено. Ми розложили ся табором на твердій надмі, сухі тополі доставляли нам палива. Люди зачали копати керницю; вода появила ся вже в глибині 62 сантиметрів, щож, коли солона, як і в керниці попередної днини. У третьому таборі пробували ми також викопати керницю, але хоч копали два метри, не показала ся на разі вода і лише по кількох годинах витворила ся мала саджавка. Копанню придивляли ся все найпильніше пси і кури; вони знали, про що йде, а спрага їх була неугасима.

Вело ся нам, як на початок, не найгірше, ми могли навіть щадити поживу. Олію для верблюдів не тикано, бо вони годували ся досі степовою рости́нністю, пси діставали хліб, кури жито і шкаралуцу із покладків. Ми мали її досить, а в додатку вона побільшувала ся в перших днях подорожі покладками, які несли сьвіжо наші кури.

Другої днини, 13. цв'їтня подорож веда знов крізь надмі в виді півмісяця, яких зверхня часть була звернена ід сходови,

а роги ід заховоди; се доказ, що в сій порі року панують тут головно східні вітри. Тополі надибували ми тепер що раз частійше. Деякі з них почали вже розвивати ся під весну.

Днина була гаряча, тож псам дошкулювала дуже спрага.

Підчас відпочинку прийшло до великої бучі між моїми людьми. Йольчі увійшов до мойого шатра і заявив, що верне до мів, бо Іслям вічно сварить на него, а також скупий для него що до порцій хліба і води. Я заявив йому холоднокровно, що може зробити се кожної хвилі, але мусить звернути мені передше цілий задаток, який дістав від мене. Він тоді починає просити мене, аби я позволив йому остати в службі; я позволив під услівем беззглядного послуху Іслямови. Але від тоді змінив ся Йольчі дуже. Не говорив ні до кого, спав оподалік инших, а до ватри приходив, коли инші вже поснули. Його товариші посуджували його, не знаю слушно, чи неслушно, що він вів нас нарочно блудними шляхами. Коли се дійсно правда, він понав ся сам у сильці, які заставив на инших, бо і він згинув із спраги в пустині.

Другої днини ми побачили вперше слід дикого верблюда, так бодай мовив Йольчі. І справді можна би сумнівати ся, щоби свійські верблюди заблукали ся в пустині. Нашу увагу звернули також кінські сліди; Йольчі впевняв, що в сій части пустині є й дикі коні. Ми увійшли ледви півдевята кілометра, коли нечаяно надибали малу керничку. Казім спробував воду і заявив, що „е солодка як мід“, тож я казав розтаборити ся тут. Миле положенне шатра запрошувало людей і звіврята до відпочинку. Всі спали довго, потім упорядковано за решту дня клунки. В ночі пси брехали безнастанно і бігли в напрямі, де були сліди диких верблюдів.

Імовірно сі мешканці пустині спрямували ся в ночі до саджавки, але коли побачили її заняту, спинили ся в приличному віддаленню.

Дня 16. цвѣтня ми увійшли 24 кілометри по ґрунті, застеленім надмами. Море піску здавало ся рости із кождою хвилиною.

Ніде живої душі, живого голосу, кромі дзенькоту дзвінків у верблюдів. Другої днини віяв від заходу милий вітерець при чистому небі. На північному краї овида показав ся зарис гори, як слаба тїнь хмарки.

Година минала за годиною, а гора не ставала виразнійша, дарма, що ми наближали ся д' ній. Йольчі пояснював, що ся гора є дальше, полуднево-східне продовження Мазар-тагу і лежить над правим берегом Яркент-дарії. Хмари, які ми побачили на півночі, малі бути водяною парою, що піднімала ся над Яркент-дарією. Будуччина показала, що деякі твердження Йольчого не дуже минали ся з правдою.

Цілу годину ми йшли серед рівнобіжних хребтів надм. Заглублення поміж надмами заповнювали тополі і хабаз. Увійшовши 28 кілометрів, ми розтаборили ся знов у тіни топіль. Керниць ми не копали, бо вода мусіла бути недалеко. На півночі простягав ся доволі густий тополевий гай.

II.

Земський рай. — В країні гробової тишини.

Нова днина зачала ся сильним вітром. Ми дійшли до густого ліса, земля була завалена сухим листям, гілками й пнями дерев. Околиця стратила степовий характер. Каравана встє ся серед лісових закрутів, обминаючи старанно вибої. Потім ми побачили перед собою багно, заросле зіллям. Над берегами підводили горді тополі свої зелені чола ід небу. Із великим здивованнем ми відкрили тут сліди людей і звіврят, як також попіл і останки недогорілої ватри.

Ми були імовірно в околиці, де Дольонці випасають у літі свої череди і звідки мешканці Мараль-баші приводять паливо. В міру того, як ми посували ся наперед, перемінювали ся багна в озеро з мілкою, але чистою водою, покритою цілими стадами диких гусий. Се озеро, широке на кілька кілометрів, втворило імовірно якась віднога Яркент-дарії, а водою наповнюють його літні повені.

Входимо знов до ліса і то так густого, що треба зієсти із верблюдів і йти пішки та пробивати собі місцями дорогу сокирою. По великих трудах дістаємо ся знов на пустиню, зробивши сего дня при важкому поході 25 кілометрів. Другої днини ми увійшли тільки 14 кілометрів, бо дорогу утруднювали жокляки і щілини. Гори, що в разу мерехтіли на овиді, виступали що раз точнійше; звітрілі пошарпані їх види відрізували

ся від неба, а піскові надми доходили при північному узбіччю до значної висоти. Не бракувало також солодких озер, переділених шийками суші; канал, що впливав до одного із сих озер, свідчив виразно про те, що допливи припливають до них із ріки, а в літі творять одну непереривну цілість. Сьогодні забили ми вже другу вівцю; пси, що вже доволі випостили ся, наїли ся м'ясних відпадків до сита. Хоч вітер дув цілу ніч і перед полуднем, спека була нестерпима. На сонці виносила температура 63° , навіть пісок розігрів ся з полудня до 52° . Тож я дав людям майже цілу днину на відпочинок. Поснули зараз з виїмкою Ісляма Баї, що пішов на качки. Я зробив прогульку на найближшій гірській хребет, звідки розлягав ся справді чудовий вид. Фіолетна барва гір, темно-синя вод, жовта і зелена степу спливали ся в одну гармонійну цілість.

Поволі сховало ся око дня за гори, степ і озера оповила задрісна мрака. Вечірню тишину перебивав тільки бренькіт комах і мух, тут то там відозвала ся в багні жаба, долетіло з далека ігганне диких гусей, а з близька дзеленькали дзвінки верблюдів. Яке протиставленне дням, що ждали нас еще! Се місце видало ся мені справжнім раєм, тож я відпочивав із розкошю. Але сумерк у сьому краї короткий, треба було вертати до табору.

Над новими озерами нашли ми знов людські сліди.

Коли ми другої днини мандрували далі між озером а горою ід сходови, вели нас сліди возів серед рідкого ліса.

Се відкритте здивувало мене чимало. Мої люди оповідали, що ся дорога має вести здовж лівого берегу Хотан-дарії, але мені здавало ся доконче, що вона мусить вести здовж Мазар-тагу ід сій ріці. Щоби набрати певности я рішив ся йти сею дорогою, доки би вона не вела, але небавом щез нам із очий слід коліс, дорога увірвала ся, як лише скінчив ся ліс. Ми вернули проте знов ід полудневому сходови.

У підніжа східного збіча гір розливалось довге вузке озеро. Над його берегами побачили ми із здивованнем три коні, що пасли ся свобідно. Йшло тепер про те, аби віднайти їх властителя.

Вислані на розсліди люди вернули небавом з чоловіком із Мараль-баші, який оповідав нам, що вибрав ся на пустиню, щоби назбирати соли, за яку йому добре платять. Що до

положення околиці не умів дати ніяких пояснень, чув тільки, що полуднево-східня часть пустині називається ся Такля-макан.

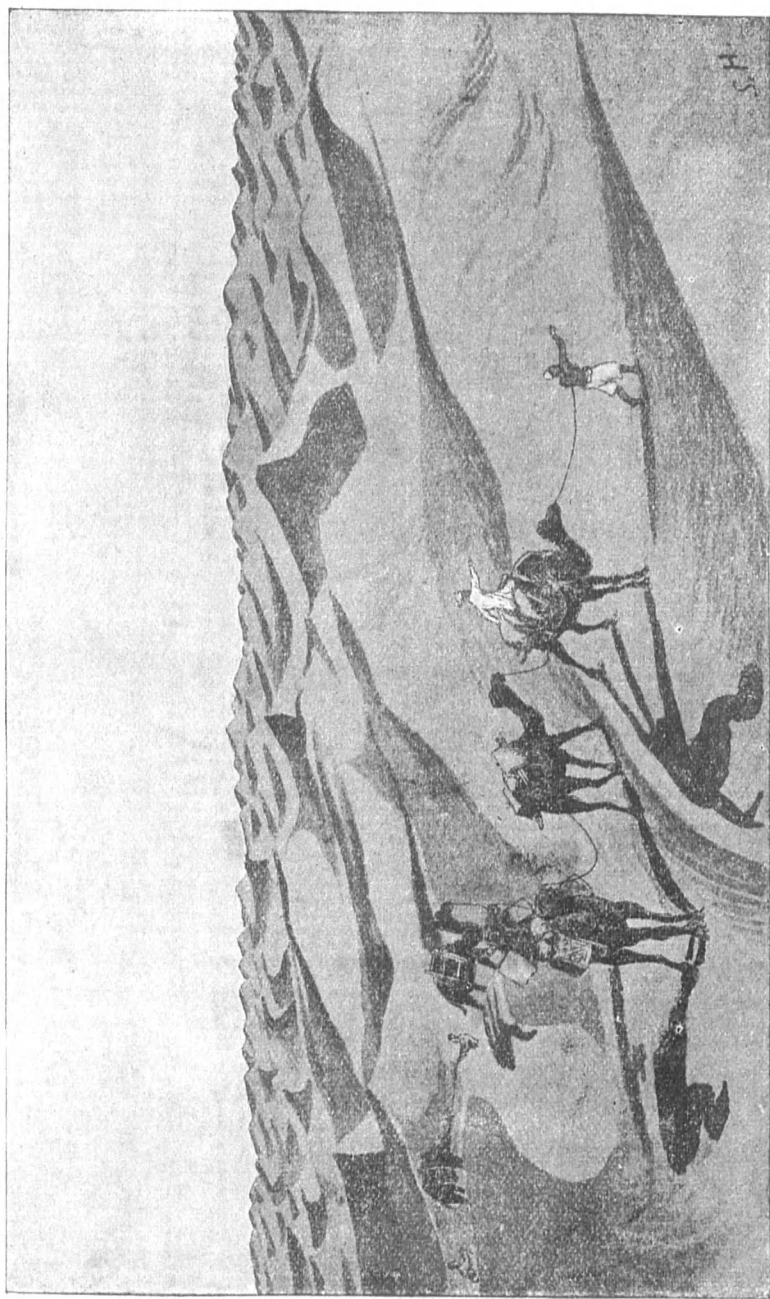
Розпрощавши ся із саїтним мандрівником, посували ся ми наперед твердою бездорожною рівниною. Гора клонила ся ід полудневи, переходячи поволі у пасмо надм.

Не бачучи продовження гір, ми додумували ся, що східний ланцюх сполучується із Мазар-тагом над Хотан-дарією, як се зазначив на своїй мапі Пшевальський.

Кружляючи так довго, ми розложили ся над східним берегом озера, а не надіючися в будуччині найти свіжої води, призначили день 22. цвітня на відпочинок.

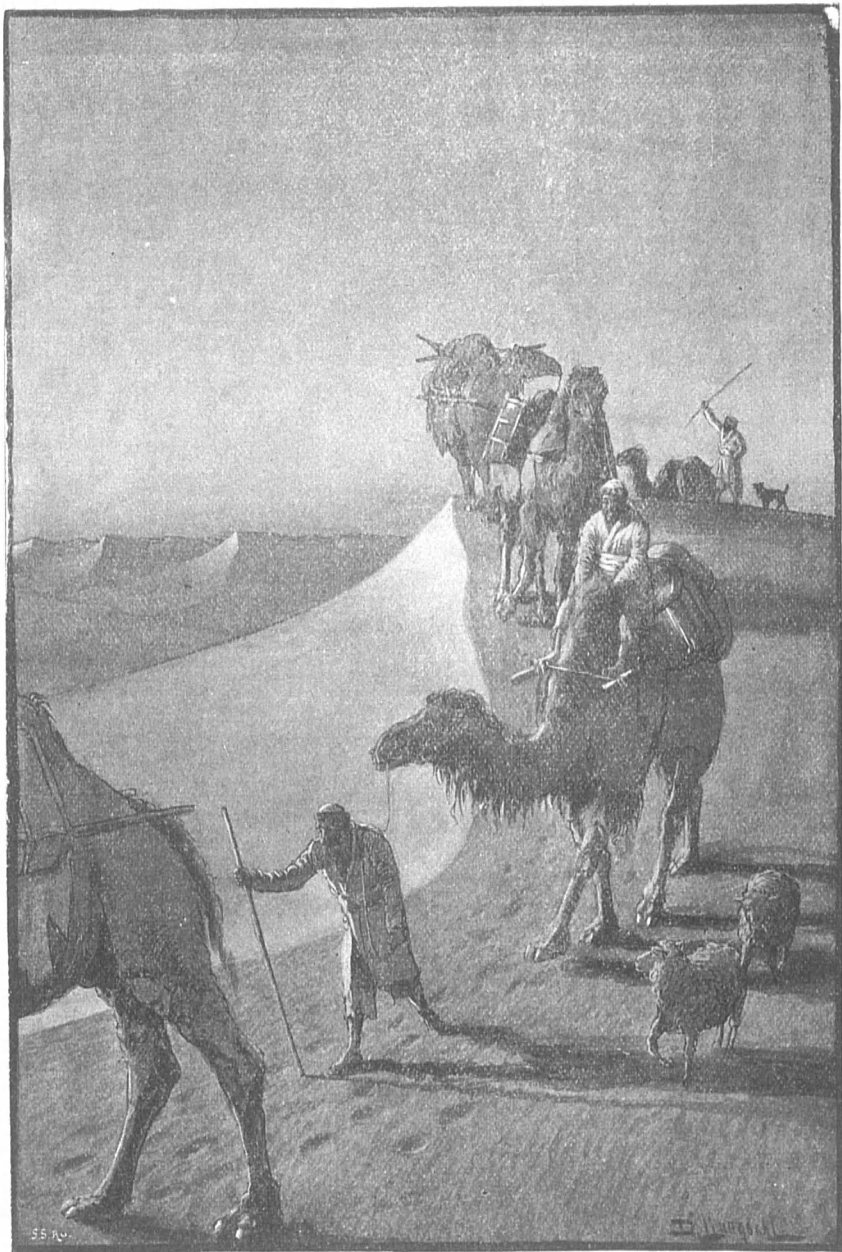
Вербюди і остання вівця дістали ще раз добру поживу в виді свіжого шувару, що ріс над берегом. Я вийшов на гірський хребет, що межує з озером, аби приглянути ся точно цілій околиці. Гори втискали ся у море пустині, як ріг суші у води океана. Зрештою ніде ані сліду гірських піднесенень, усюди, як далеко сягає око, пісок і надми, овид спливаєть ся із землею у простій лінії. Коли ми у найблизших днях не дійшли ні до яких гір, відбули загальну нараду. Йольчі вневняв, що до Хотан-дарії було відси чотири дні дороги на схід. Найліпші російські мапи, які я мав, подавали 130 кілометрів; колиб ми робили 20 кілометрів у днину, ми моглиб дійти до ріки у шести днях. Я казав проте людям узяти на всякий випадок води на 10 днів, наслідком чого наповнено цистерни лише до половини. Ся скількість запевняла мені цілковиту безпеку, позволяючи крім того поїти за час шести днів вербюди двічі. Наповнити цистерни приказав я Йольчому і Казимови і сам чув, як дорогоцінний напіток стікав до начинь.

День 23. цвітня був гарячий, але що ми відпочили, зробили в ньому 27 кілометрів дороги. Якби не ті нещасні надми, йшло би нам багато ліпше. Підносили ся вони 6—7 метрів і робили нераз піраміди в двое такі високі. Особливо один хребет тяжко було перейти. Вербюди спинали ся на него, що правда, на причуд певно, але людям усував ся що хвилі ґрунт із під ніг. Надми росли раз у раз більше, верхи деяк. були високі 18—20 метрів, місцями навіть 25—30 метрів. У землі нема вже тепер твердих місць із глини, як се лучало ся давнійше; тут самий пісок. Ні птиці тут неслідно, ні оленя, ні газелі. Жара дошкуляє найбільше псам; особливо Гамра вив без упину і полишав ся по заду, нарешті щез нам цілком

Надми росли раз у раз більше, верхи деяких були високі 18—20 метрів, місцями навіть 25—30 метрів. (Стор. 16).

Тільки верблюди стулають на подив певні себе, вдирають ся на склони і зсувають ся із них. (Стор. 17).

із очей. Тільки Йольдаш товаришив вірно і заплатив за свою вірність життям. Дивне почуття заволоділо нами, коли ми найшли ся у сій пустині, найбільше пустій із усіх на землі. Люди стали мовчазні, ніхто не розв'язав ся.

Верблюди треба було вязати на ніч, аби не втікли ід озеру, де була добра паша.

Грובהва тиша панувала докола. Замовкли навіть двінки; в тиші було чути довгий, важкий ритмічний віддих верблюдів. Докола сьвічки градо ся в шатрі кілька тінний; се нетлі, що імовірно заблукали ся сюди із нашою караваною.

*

*

*

24. цв'ітня. Сьогодні дошкулювала нам також жара, злагоджена трохи західним вітром. Цілі тумани піску підносили ся високо в гору, пісок втикав ся всюди, в уста ніс, уха, одіж. Ми надіяли ся, що у вечері прийдемо в околицю низших надм, може подиблемо навіть пасовище і дерево на опал. Між тим верстви піску ставали усе густійші, відслонюючи рідко коли голу землю. Іслям Баї був тепер нашим неоціненим керманичем. Із компасом у руці він ішов усе наперед ід сходови, то щезаючи серед надм, то вилонюючи ся на супротивному хребті. Він робив пригноблююче вражіння, кілька разів спинив ся і глядів із верха надми у східному напрямі, чи є далі перехід. Ми бачили тоді, що терен є раз у раз важчий і що треба буде накладати дороги. Мої люди йшли пішки, в понурій мовчанці, утомлені смертельно, приголомшені жарою. Ставали часто і пили жадібно воду, дарма що її температура доходила до 30° наслідком того, що бовтала ся до розпадених стін желізних цистерн. Тільки верблюди ступають на подив певні себе, вдирають ся на склони і зсувають ся із них.

На високій надмі ми розложили ся на довший відпочинок. Розділено порції води, не забуваючи про пса і вівцю. Особливо Йольдаш став жадний води. Най лише хто доторкнеть ся рукою желізної цистерни, він прибігає і лестить ся вимахуючи хвостом. Остання вівця сумирна, терпелива, була любимцем усіх; мої люди заявляють, що волять погинути з голоду, ніж забити її. Поволі починають мучити ся й верблюди. Падають на стрімких узбіччях і не можуть підвести ся власними силами.

Перейшовши ледви 13 кілометрів, ми муєли знов відпочивати. Земля була така суха, що ми й не пробували копати керницю. Ніде не побачиш ані сліду органічного життя. Після покінченої праці люди розмовляли про пригоди сеї днини і передвиджували події найблившої. Із справжнім вдовolenнем я прислухував ся, як Іслям Баї покріпляв їх духа. Він оповідав їм про наші давнійші пригоди, про снігові заспи в долині Аляю, багато прикрійші, ніж море піску, про ледівці Мус-таґ-ати і про те, як ми вдирали ся на сей велитній верх.

25. цьвітня. Температура обнизила ся до кількох степенів понад нулю, повітря пересичене куравою. У ранці сього дня я зробив сумне відкритте. Замітивши, що вода відбиваєть ся глухо від стін цистери, рішив ся я заглянути до них. У них було води всього на два дні! Я поспитав моїх людей, чому не наляли відповідно до могого приказу води на 10 днів. Відповіли мені всі, як один, що Йольчі признав таку скількість достаточною. Він знов упевняв мене, що нема найменшого страху, бо від околиці, у якій є води подостатком, ділить нас усього 4 дні дороги. Його впевнювання годили ся із моїми мапами, тож я повірив йому, тим більше, що досі не минав ся із правдою. Ми вірили зрештою сьвято, що до води не є далі на схід, ніж на захід, тому не думали ні раз вертати до останнього озера. Але з другого боку скільки то страдань, жури і втрат булиб ми не зазнали, вернувши ся туди, відки прийшли.

Вода мала для нас тепер вартість золота. В чотири очи я приказав Іслямови, аби ані на хвилию не відступав від цистерн і аби перестав поїти верблюда. Перед нами підносила ся ціла високорівня із піску. Найбільше надм було на півночі і полудни, найвисші на сході і заході. Натомість недоставало шмат глини; які досі сьвідчили, що море піску має дно і що чейже відстаємо ся раз із него. Всюди повно піску: на землі, в кождому заглибленю.

Ми були у найприкрійшій часті пустині, маючи передсмак цілої грози положення. Я йшов цілий день пішки, раз, щоби ошадити верблюда, то знов, щоби заохотити людей. Ми спозирали нетерплячо ід сходови. Дарма! куди оком глянути, самі гори надм! Нараз забренїла серед верблюдів муха, її поява вистарчила щоби розбудити в нас надїю, ачейже недалеко є вже „суша“. На жаль ми не замітили імовірно, що вона від давна сидїла закутана у волосє верблюда. Одно звїря приставало що

хвилі так, що ми мусіли полишити його власній долі. Надми доходили 50—60 метрів висоти, опадаючи по другій стороні хребту на 30—35 метрів. „Карта, карта“ закликав нараз Іслам, вказуючи на крука, що кружляв докола каравани. Крук викликав між нами загальну радість, бо його поява неможби заповідала, що Хотан-дарія недалеко. Ми перейшли 20 кілометрів, коли великий верблюд відказав дальшої услуги.

Ми розтаборили ся, в тринадцяте з ряду. Покріпивши ся слабо, ми почали радити ся, що діяти. Всі ми були тої гадки, що ділить нас що найбільше три дні дороги від ріки, і що либонь ще перед тим побачимо тополевий гайок.

26. цвітня. Досвіта звивали мої люди намет і збирали ся в дорогу, а я пішов, як тільки сонце показало ся, ід сходови, пошукати переходу. Табор і верблюди щезли небавом за надмами. Мене окружала тишина смерти і жовте море надм, тишина більше глуха, ніж найглухша цвинтарна; недоставало тільки хрестів на могилах.

Наше положенне було дійсно розпучне і ставало що раз безвідраднійше. Надми росли без ушину, вбивали нас поволі але рішучо, замикали дорогу, а ми мали йти крізь них, одним словом, не щадили нас.

В полудне я упав від втоми і спраги на землю. Сонце жарило як огниста піч, я не міг іти далі. Але ще зібрав останки сил, уйшов може з 1000 кроків і кинув ся на пісок, накриваючи голову білою шапкою. Я зробив сьогодні 13 кілометрів, відпочинок належав ся мені слушно, а на верху надми лежало ся ізза вітру так любо. Мене обняв півсон і я забув про наше сумне положенне. Сяило ся мені, що лежу на зеленій мураві в тіни срібної тополі; чую дуже добре шепіт хвиль у озері, при якого берегах води підливають коріне тополі. Чудовий сон розвіяла сумна дійсність, коли позад мене роздав ся глухий звук дзвінків каравани. Я підняв ся з головою тижкою, як слово і з очима, осліленими від блеску жовтого піску. Але й очи верблюдів втерiali свій блеск, гляділи перед себе байдужно, віддихали рівномірно, але важко.

Між двома надмами зробили ми в піску несподіване відкритте; ми найшли кости осла, або, як мої люди думали, дикого коня. Звідки взяло ся тут се зьвіря серед пустині і як довго спочивав тут його кістяк, се питання, на які сухий пісок не давав відповіді. Може він лежав тут сотки, тисячі літ надми відслонили його недавно.

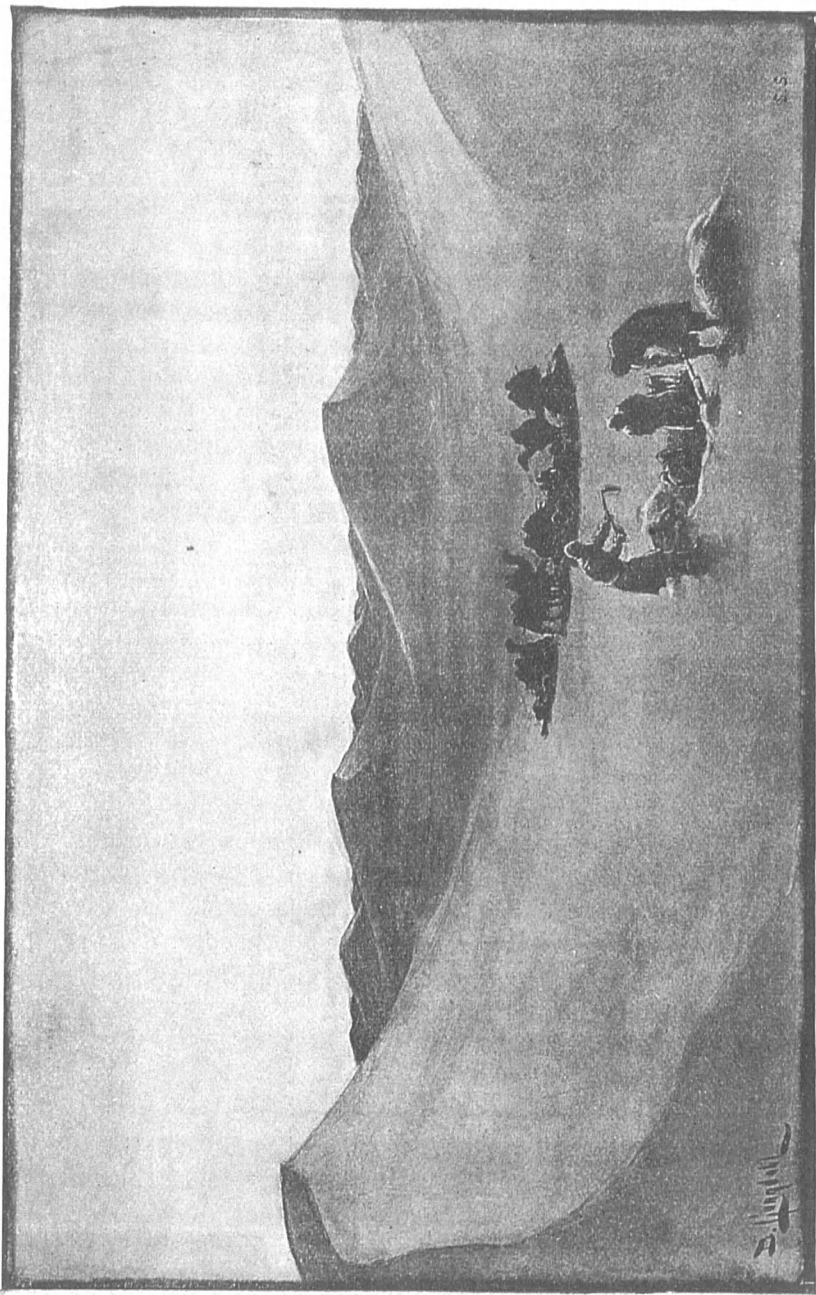
Усіх нас мучив голод і спрага, тож ми уйшли тільки $2\frac{1}{2}$ кілометра. Але у сьому вечері поправили ся трохи наші гумори, бо при помочі далекоглядів я пересвідчив ся, що надми меншають. Вони є високі тільки 10—15 метрів. Завтра вийдемо вже імовірно з країни піску і розтаборимо ся в лісах Хотан-дарії — отсе думка, яка оживлювала нас усіх. Намету ми не розкладали; ми муїли щадити останки сил, бо спасенне недалеко. Всі спали під голим небом, понурий Йольчі трохи оподалік нас.

У вечері прийшла мені до голови думка, чи не добре би було спробувати бодай копати керницю. Іслям і Казім пристали на се і взяли ся сейчас за роботу при помочи острих сартиїських лопат. В глибині одного метра показав ся мокрий пісок: перемішаний із глиною. Се додало нам усім охоти. Покріпивши ся трохи я побіг із Іслямом до керниці. Тепер працювало нас п'ятьох, а Казім із незвичайним одушевленнем. Ми зачали роботу о 6. годині при температурі 28° . Пісок і глина мали в глибині метра 16° тепла, при півтора 12° . Пісок викинений на поверхню землі холодив тіла, а вода з останньої цистерни уміщена в ньому, стала покріпляюча, хоч передше мала 29° тепла. Пісок ставав чим раз вогкійший поволі, але постійно. При двох метрах глибини викопана земля була вже така мокра, що болотила нам руки. Минуло кілька годин, люди аж падали з втоми, піт зрошував їх тіла. Що хвилини переставали копати, брали по каплі води, якої я їм не жалував у надії на сьвіжу з нашої керниці. Тимчасом смеркло цілком, ми працювали при сьвітлі двох сьвічок. Усі звїрята привзирали ся коло ями. Верблюди витягали свої довгі шиї і обнюхували холодний вогкій пісок, пес витягнув ся як довгий коло керниці, навіть наші кури приглядали ся цікаво роботі. Розпука і надія близького ратунку додавала людям сил. Ми не думали уступити, хочби прийшло ся цілу ніч працювати, муїли бодай другої днини дібрати ся до води. Нараз Казім, що копав на дві ями, крикнув, випустив лопату із рук і перестав робити.

„Що стало ся? — питаємо занепокоєні.

„Куррук кум“ (пісок сухий) — відповів гробовим голосом.

Ми пересвідчили ся справді, що пісок став ся нечайно сухий, як губка. Зрадлива вогкість муїла походити від сніжної замети, або раптової зливи. Глибина, до якої ми дійшли, буде 3 метри, а температура 11° . Аж тепер почули ми втому і пожа-

Нараз Казім, що колав на дні ями криннув, випустив лопату із рук і перестав робити. (Стор. 20).

дували дорогих сід, що їх змарнували в останніх годинах на копане ями. Гірке розчарування відбило ся на всіх обличчях. Кождий лягав, спати не дивлячи ся на товариша, лягав спати, аби у важкому сні шукати забуття.

Заки ми поклали ся, я розмовив ся в чотири очі з Іслямом. Не таїли ми перед собою побоювань, але з другої сторони рішили ся покріпляти, о скільки дасть ся, відвагу у других. До Хотан-дарії не могло вже після мап бути далеко, але ми муїли бути приготовані на найгірші проби.

Ми розслідили скількість води в останній цистерні. Її запас міг вистарчити ще на один день; треба було проте стерегти того скарбу, аби вистарчив по крапельні бодай на три дні, заки ми дібемо ся до якого жерела. Кождий із моїх людей мав діставати по дві склянки денно. Верблюди не діставали за останні три дні ані каплі і муїли далі обходити ся без неї. Тільки пса і вівці не мали ми серця морити спрагою — вони діставали що дня повні мисчини.

Урадивши всі отсі подробиці, ми шукали потіхи у сні, лише верблюди стояли все ще терпеливо, як бараньчики над жраєм ями і ждали, на жаль дармо, на воду.

III.

Без води.

Дня 27. цвѣтня ми поздїймали з верблюдів усі клунки, які лише можна було пожертвувати, аби удержати бідні звїрята якийсь час еще при життю. З одного сїдла ми виняли вязку сїна й дали її верблюдам — вїли її хапчиво і роззирали ся за водою. Ми зросили їх писки скількома крапельками води, аби їх відсвїжити; у вечері дістали звїрята повний мішок сухого хлїба й олій. На місці, де ми стояли табором, лишила ся піч, моя постіль, та кілька не конче потрібних річий.

Після чаю я рушив на схід. Пекла мене нетерплячка дальшого походу, бо надми були низші, як досї, доходили лише до 10 метрів. Після години ходу я запав ся знов у глибокий, тяжкий пісок, як передше. Довкруги мене не було найменшого слїду життя, ніякої ростинки, нічого, що вказувало би на недалекі признаки життя. Ступаючи ось так здовж склону надми, я побачив нечаяно маленький предмет, похожий на корінець. Я схилив ся по него, та в сю-ж мить він і щез. Була се ящірка

жовта так само як пісок. Пропала нараз в отворі на крає піску. Чим вона жила? Чи не потребувала ані крапельочки води, аби удержати свій нашірок вогким?

Днина була прегарна, небо застелене легкими хмаринками, спека не така вже дошкульна. Після трех годин ходу надтягла нарешті моя каравана. Щоби відпочити, сів я на верблюда, але під ним так трясли ся ноги, що я мусів і далі йти пішки. Йольдаш вив, не відступаючи від цистерн із водою, у яких було того скарбу ще кілька каплин. Коли ми задержали ся кілька хвилин на відпочинок, він почав вити жалібним захриплим голосом і порпав ся ногами в піску, якби хотів пригадати нам, що маємо шукати жерела, бо він гине із спраги. Ми рішили ся йти так довго, доки нам верблуди не вповідають послуху. Стало ся се о 6. годині у вечері. Розтаборивши ся, ми полягали спати.

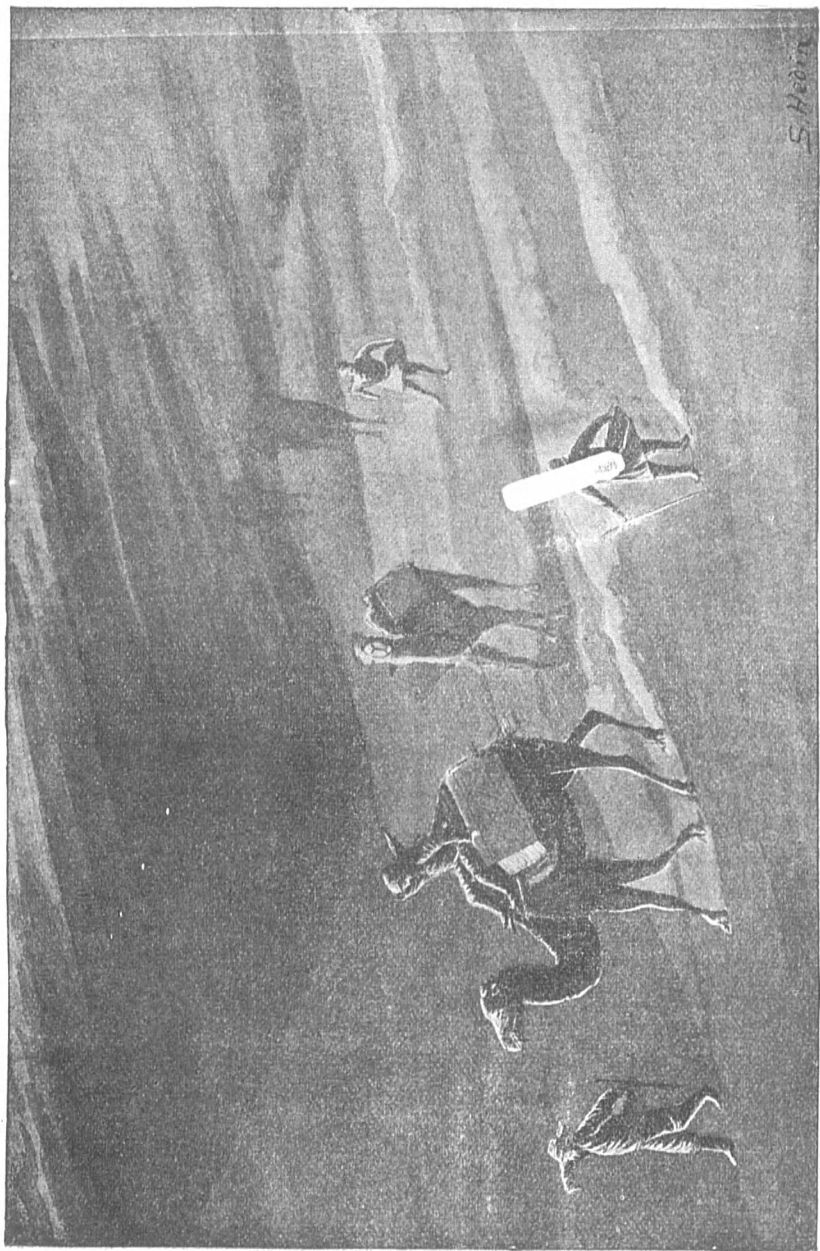
Нараз на заході побачили ми дощеві хмари темно-синьої краски. Отже там десь була вода, а ми тут гинули із спраги. Але надія не покидала нас.

Ми порозставляли порожні цистерни і вижидали нетерпляче. Хмари сунули ся поволі ід полудневи не кинувши нам ні каплі дощу. Мої люди були вже рішені на все. Іслам Баї сказав мені із найбільшим супокоем, що вперед погинуть усі звірята, одно по одному, а відтак прийде черга на нас. Я лише сам не зневірював ся.

Дня 28. цвітня збудив нас незвичайно дужий вітер північно-західний. Повітре було пересичене куравою й піском так, що й найблисших надм не було видно крізь той туман.

Небо покрито ся одноманітною чорною краскою, за хвилину зірвала ся буря, найстраснійша, яку я затамив за час моєї подорожи через пустиню, одна з тих, що день у ніч переменяють. Ми спали під голим небом. Я обтудив ся в кожух, а проте проснув ся рано увесь засипаний піском, що втиснув ся навіть під сорочку.

Всі річи прикрила груба веретва піску і ми мусіли стратити багато часу, аби видобути їх із трудом. Дальша дорога була безмірно важка. Довкруги годі пізнати щонебудь, а що гірше, ми не виділи навіть, у якому йдемо напрямі. Повітре остудило ся трохи, а вітер позволяв нам забути про спрагу. Я не міг також сьогодні випереджувати каравану, бо найменше заблукане грозило беззглядно смертю супроти непроглядної пітьми, яка залягала довкруги.

Повітре було пересичене курявою й піском так, що й найблизших надм не було видно крізь той туман. (Стор. 22.)

Небо покрило ся одноманітною чорною краскою, за хвилию зірвала ся буря, найстрашнійша, яку я затамив за час моєї подорожи через пустиню, одна з тих, що день у ніч переміняють. (Стор. 22).

Надми не знижували ся, навпаки — піднимали ся що раз висше; що йно переступимо один хребет, уже треба вдирати ся на другий. Наші зв'їрята ступали усе повільнійше, шпотаючи ся що хвилі; ноги тремтіли їм за кожним кроком, очі блимали матовим блеском, долішні губи обвисли в долину, ніздря аж пашіли. Наймолодший верблюд так занепав на силах, що Йольчі мусів лишити ся з ним позаду.

Але за якийсь час побачили ми, як Йольчі гонив за нами. Побоюючи ся, аби не заблукати ся, полишив власній долі недужу зв'їрину, яка й так не могла вже йти та получив ся із нами. Я велів задержати ся всім і післав двох людей по верблюда. Щезли нам на якийсь час із очий, оповиті імлою куряв, але за хвилину повернули, заявляючи, що сліди вже цілком засипані, вони не мають проте відваги віддалити ся від каравани, аби не заблудити. Ми мусіли думати тепер про свою власну безпеку. О 6. годині, перейшовши 20 кілометрів спинили ся мп. Після наради з Іслямом я рішив ся забрати поживу на три дні, а решту як також останки непотрібних річий полишити. Всі ті річи запакували ми в скрині, прикрили диваном і поставили між двома надмами. Місце се зазначили ми високою жердкою, присялюючи до її вершка великий аркуш паперу; ми задумували, відшукавши воду, вернути по них. Решту води т. е. ледви дві літри я виляв до двох жєлєзних збанків, а цистерни забрав також із собою на випадок, якби ми найшли жерело води. Верблюди ми нагодували сіном, але вони ледви хотіли доторкнути ся його. Їх горла були спечені.

Сеї днини випив я в останнє склянку чаю, від тепер я їв тільки вогкі консерви.

Другої днини рушили ми до сходу сонця в дальшу дорогу з п'ятьма останніми верблюдами, що ледви держали ся на ногах. Аж ось присупає до мене Іслям Баї із сумом на лиці і заявляє, що хтось випорожнив один збанок води і що він, як і інші люди, посуджують о крадіж Йольчого. Наші підозріння скріпили ся, коли Йольчі почав жалувати ся, що має страшні корчі. Ми полишили його самого, щоби відпочив, але другої днини він зрівнав ся із нами. Сьогодні стрягли ми цілу дорогу глибоко в піску. У повітрі, переповненому курявою, панувала глуха тишина. Ціле наше щастє, що в останніх днях ми не мали великої жары, а то всі верблюди погинули би до одного, а нам судила б ся їх доля. Я йшов без ушину 12 годин, потім припав відпочинок на 27 ім кілометрі.

30. цьвітня. Температура змінила ся сильно. Із найбільшої горячи перейшла у холод, який буває при $+ 5^{\circ}$, тож рано було доволі студено. Верблюди покрипили ся сіном із сідла, цілим засобом масла і були ще спосібні йти сяк-так.

У желізному горшку мали ми ще дві склянці води. Коли другі були заняті обладовуванням верблюдів, заскочив Іслам нечаяно Йольчого, що, обернувши ся задом до товаришів, притикав до губи збанок. Як скажені кинули ся Іслам і Казім на Йольчого, повалили його на землю і були би рішучо вбили його, якби я їх не розлучив. Полишила ся ще половина води, то значить $\frac{1}{6}$ часть літри. Я задумав зросити нею в полудне уста моїх людей, а в вечері поділити решту на 5 рівних частин. Була також бесіда про се, скільки ще днів зможемо витримати без води. Магомет Шаг пригадав собі, що перед кількома роками блукав ся 13 днів по пустині, не покушавши ані каплі води.

Задзвеніли знов звінки, похід рушив далі ід сходу. Зараз таки ми замітили, що Йольчого нема. Дехто з моїх людей додумував ся, що він не міг йти далі і умре десть у дорозі. Всі були розжалоблені на него. Він то впевняв нас при останньому озері, що вистане взяти води на 4 дні. Хто знає, чи не завів нас нарочно в сі околиці, аби ми згнули, чи не хотів украсти воду, аби спасти себе, а повернувши до замешкалих околиць, поділити ся із своїми товаришами зрабованою добичю. Єще сьогодні, як зрештою звичайно, я записав секретно всі вражіння дня до дневника подорожі; сі записки послужили мені опісля до повисшого опису.

Першого мая. Скільки то життєвих розкоший, утіхи містять у собі сі слова! Перший май! Я сидкував ся вмовити в себе, що для нас й на пустині, на далекому сході буде сей день днем радости.

Тогож дня прибув я рік тому до Кашгару, тож і сьогодні я мав надію, що й тепер перший мая буде зворотною точкою у моїй долі, — що зрештою дійсно стало ся. Раннім ранком вернув до табору Йольчі, якого ми уважали за пропащого. Він вернув небавом до сил і поважив ся впевняти, що сьогодні найдемо рішучо воду. Минулої днини я не мав ані каплі води в губі, тож випив тепер майже цілу чарку поганої китайської горівки, якої зрештою уживаєть ся тільки до огрівання машинки. Палила мене в горлі, як сірковий квас, але дала бодай одро-

бину вогкості. Сили мої були зломані, ноги відказали послуху, що кілька кроків я падав, знов піднімав ся, та йшов із усіми далі.

Каравана щезла за надмою, звінки доходили що раз слабше до мого уха, нарешті втихли цілком.

Я йшов слідом, числив дїниво кроки, і побачив врешті з хребта надми моїх людей, що спинили ся відпочивати. Вкінці верблюди полягали цілком висилені на землю, старий Магомет Шаг лежав на череві і прикликував помочі Аллаха. Казім сїв у тіни верблюда, закрив руками лице і ловив повітре устами. Іслям випередив усіх, виявлював найбільше сил і жертвував ся йти по воду хочби 50 кілометрів. Але коли побачив, як я терплю, остав ся.

По хвилі вишукав якоесь тверде місце, заявив, що заведе там каравану і просив, аби копати там керницю.

Я намагав ся сісти при помочі Ісляма на білого верблюда, але він не хотів підвести ся із землі, хоч ми познимали з него всі інші товари.

Ми бачили, що далі не підемо серед соняшної жарі. Крім того Магомет Шаг попав у хоробливий стан. Сьміяв ся і плакав, грав ся піском, як дитина і не міг йти далі, а ми не могли оставити його. Тож ми прирадили, що підчас найбільшої спеки будемо відпочивати, а йти мемо лише вечерами й ноцями. Іслям і Казім розложили намети, розпростерли останній диван, а мішок мав заступити подушку. На силу я заволік ся до шатра і впав на ложе.

Огорнула мене розпука, отупіне; ціла минувшина пересунула ся крізь память як сон. Наперед заволоділа мною трівожна думка, що стане ся, коли я загину. Я пригадав собі вітчину на півночі і серце стиснуло ся мені на думку, що покину там усе дороге. Моя тямка зробила мені прислугу і прикликала перед очі цілу силу картин із моїх попередніх подорожий, коли я мандрував крізь магометанську Азию в перебранку дервіша.

Цілий день пролежав я в відчиненими очима, вняленими в білу стїну шатра. Часом думки омлівали, я теряв сьвідомість. Наново побачив я себе на пахучій царині в тіни сріблестої тополі. Та як гірко було вертати ся до дійсности! Хто з нас умре перший, хто останній? Коби бодай смерть прийшла скоро без фізичних і душевних мук.. Години волікли ся в безконечність — кожда здавала ся вічностю.

Але що там? Милій, покріплюючий холод відсвіжив моє тіло. То слабкий подих вітру вплинув так корисно на мої вразливі члени. Тимчасом вітер змагався що раз дуще, а з ним повертали сили.

Я почув у собі дивну міць, горячка жерла мене, я не хотів умирати. Я рішився, шануючи якомога силу, йти просто на схід, ба, повзати по землі, колиб годі внакше. Іслям і Казім почували себе також бадьоріше після заходу сонця. Я розповів їм, що думаю і вони були також тої думки, що я, тільки Магомет і Йольчі не вертали до пам'яті.

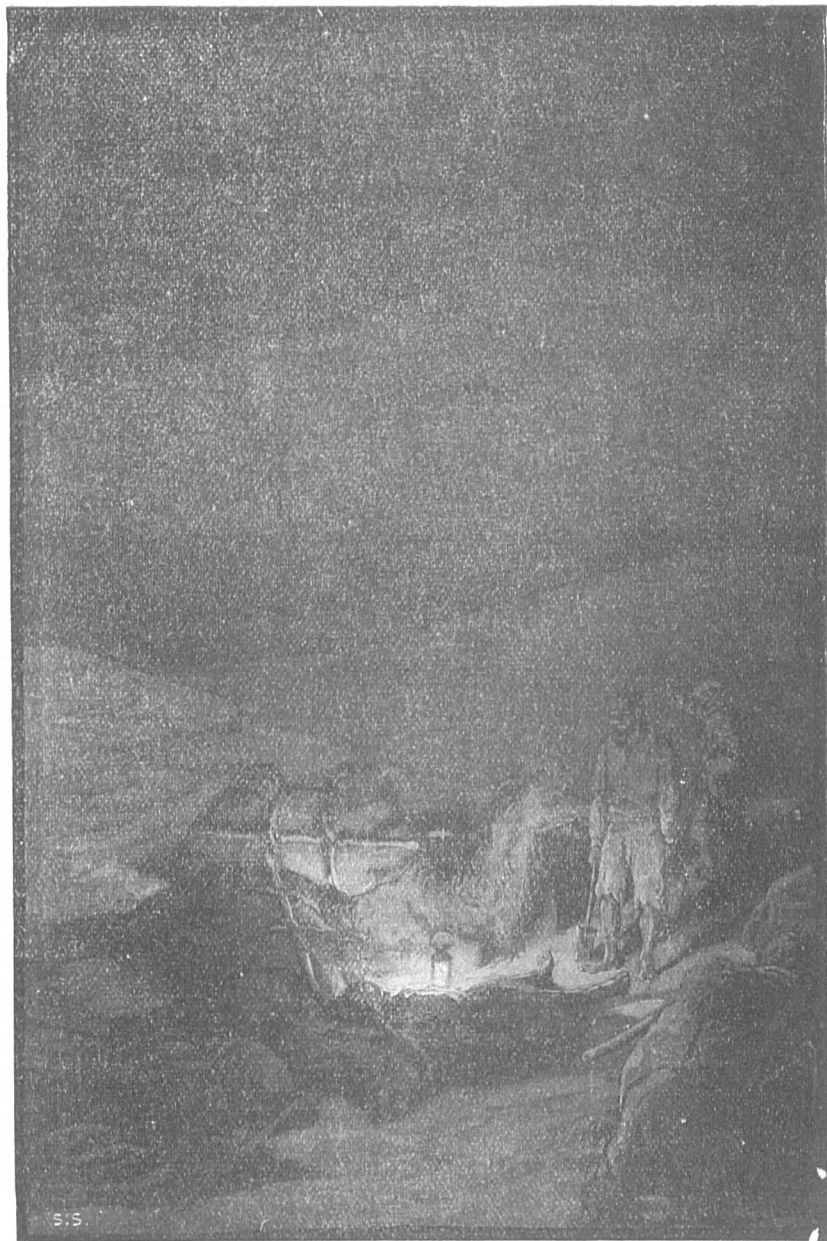
Коли смерклося, Йольчі порушився і сейчас прокинувся в ньому звірячі інстинкти. Приповз до мене із затисненими п'ястками і закликав глухим, понурим, грізним голосом:

„Води, води, дай нам води, пане!“

Потім плакав, укліяк передо мною на коліна і найсердечнішим голосом просив бодай одну каплю води.

Щож я міг відповісти йому? Я пригадав йому, що украв остаток води, що пив найбільше з усіх і останній і що тому буде в силі найдовше витримати спрагу. Чи не було вже способу дати тілу хочби дробину вогкості, заки видістанемося із сего клятого місця? Мимохить я кинув оком на когута, що проходжувався поважно поміж верблюдами. У мене зродилася очайдушна думка — заступити воду його кровю. Але її булоб за мало, треба пожертвувати ще одно невинне жите, вівцю. Мої люди довго відверталися з обридженнем від тої думки і тільки моє переконування, що тут іде про ратування нас самих, спонукали Ісляма, що увільнив вівцю від гірших щемук, які могли її ждати в будуччині. Але показалося, що пожертвування сего невинного звіряти було зовсім непотрібне, бо ніхто з нас не хотів гасити спрагу його кровю. Я переглянув в останнє свої клунки вкупі з Іслямом. Всього, що не було донче потрібне, я відкинув на бік, полишаючи тільки поживу на три дні і срібні китайські гроші (коло 3.000 карбованців), яких вага була пів верблюдиного ладунку. Решту річий запаковано в чотири скрині а над ними розігнано шатро, яке мало полишитися тут і вказувати нам в разі повороту се місце.

О 7. годині у вечері задзвеніли дзвінки в останнє. Щоби щадити сили, я сів на найсильнішого, білого верблюда, Іслям вів каравану слабим кроком. Казім ішов із заду і поганяв звірята. Коли ми покидали сей справжній табір смерти, Йольчі:

**Я попрощав також Йольчого, дораджуючи йому, аби йшов
слідами каравани. (Стор. 27).**

поволік ся до намету і поклав ся на мойому ложи, а старий Магомет Шаг лежав неповоружно. Я наблизив ся до него, погладив його рукою по чолі і закликав по імени. Він поглянув на мене широко розкритими очима, а на лиці малював ся вираз мертвого супокою і відблеск одушевлення, якби ось-ось уже мав дістати ся до раю.

Я поклав його вигідно і сказав зворушеним, тремтючим голосом, що йдемо на схід по воду і зараз вернемо з нею сюди. Він хотів піднести руку й бурмотів якісь незрозумілі слова. Я видів, що вже небагато годин остало йому до життя і що вже ніколи більше не побачу його на сьому сьвітї. Я розпрацав ся із вмираючим із справжнім зворушенням і жалем, докоряючи собі мимохіть у душі, що я став подекуди причиною смерти сього чоловіка. Я попрощав також Йольчого, дораджуючи йому, аби йшов слїдами каравани.

Найліпше ще почували ся кури, які ми лишили також на ласку судьби. Вони кудкудакали весело і дзьобали вдоводені тіло забитої вівці.

„Чомуж ми їх не забили?“ — поспитає вразливий читач. — Ба, чому? А чомуж ми не добили тих двох конаючих людяй, аби вкоротити їх терпіння? Такі питання не легко рішати в далека. Я пересвідчив ся, що перед лицем мари смерти чоловік слабше відчуває муку ближнього, ніж при звичайних обставинах. Ми йшли на неминучу смерть, а сеж найпростїйша річ на сьвітї, що вперед мали понасти ся в її обійми найслабші, Але вбійство чоловіка, хочби конаючого, хочби йому на шільгу, се такий вчинок, перед яким руки опадають від жаху, се все таки злочин.

Покидаючи верблуди, ми мали надїю, що повернемо з водою в пору і уратуємо їх. Що до кури, то я перечував, що вони можуть придати ся нам, коли будемо шукати з поворотом намету і що жити муть довго стервом. Перечутте се мало здійснити ся по році. Але не забігаймо на перед!

Тимчасом посували ся ми поволі наперед. Йольдаш товаришив нам вірно, але висох як кістяк. На одній із надм упав верблюд, аби більше не встати. Його набір наложили ми на білого верблюда, який усе заявляв найбільше сил. Настала темна ніч; зьвізди зорїли вправді, але їх мерехтінне не вспіло як слїд осьвітити нерівність терену. Неустанні надми висилили нас до останка, навіть із Ісламом було що раз гірше. Стогнав-

дуже, задержував ся що хвилі ізза нагальних, корчевих еекцій. Мучив ся так страшно, що поваливши ся на землю, вив із болю. А далі стало просто неможливо йти серед темряви. Я зліз із верблюда, засвітив ліхтарню і почав шукати лекшого переходу. Але що хвилі я мусів приставати й ждати товаришів. О 11. годині я не чув уже дзвінка каравани; мене окружали ніч і тишина. Я поклав ліхтарню на вершку надми, а сам ляг відпочивати на піску.

Я не міг замкнути очи, але запер віддих у собі і сповирав на схід та надслухував, чи не долетять до мене людські голоси, чи не догляну де ватри пастухів у лісах Хотан-дарії. Але не бачу, не чую нічого, чую тільки, як товчить ся моє власне серце! Нарешті відозвали ся звуки дзвінків, каравана дійшла до мене. Рівночасно Іслям Баї заточив ся, впав і прошепотів, що не рушить ся ні кроком далі, бо сили покинули його вже до крихти. Почав ся проте останній акт моєї сумної мандрівки по пустині, кінець міг настати ось-ось... Нема ради. Треба покинути все і йти скільки сил стане на схід. Я розпрощав ся з Іслямом додавав відваги і мовив, що сили вернуть по кількогодинньому відпочинкови в холоді ночі. Я казав йому також йти, як тільки відпічне, моїм слідом, а верблюди і клунки лишити.

Не відповів мені нічого, тільки лежав на хребті із широко отвореними устами. Я забрав із собою годинник, компас, ніжик, оловець, кусник паперу, пушку із гомарами і какао. Казім держав ся досить кріпко, тож мав мені товаришити з лопаткою, відром і ливною. Забрав також трохи поживи, але забув у поспіху шапку і мусів обвязати голову хустиною, щоби не дістати соняшного удару. Їда не належала у нас тепер до приємностей, бо наслідком того, що висохли уста й горло ми не змогли добре ликати. Зрештою спрага каже чоловікови забувати про почуття голоду. Зразу ізза недостачі води чоловік майже божеволіє, але опісля, коли тіло перестане пріти, чи радше прів дуже слабо ізза згущеня крови, людина почуває страшне обесиленне, яке веде до катастрофи.

Була як раз північ, коли ми покидали останки такої гарної до недавна каравани.

Останні чотпри верблюди лежали на землі, простягаючи ший і ловили на силу повітре у нїздрі.

Один тільки Йольдаш прощав нас вором, повним надії, не

порушаючи ся із місця; либонь думав, що ми вернемо небавом із водою. Від сеї хвилі я не бачив уже більше свого вірного пса, а його недостача давала ся мені нераз сильно відчутт.

Ліхтарня, яку я лишив біля Ісляма й каравани, сьвіттила нам еще хвилю. Але незабаром погас слабій її промінь поза пасмами надм і нас обхопила чорна безвихідна ніч у свої обійми.

IV.

Р а т у н о к.

Покинувши загибаючу каравану, йшли ми серед глибокого піску такі сонливі, що мусіли лягти переспати ся хвилину. Наша одіж була легка, проте нічний холод прогнав сон із наших вій. Раннім ранком вибрали ся ми далі, йшли 5 годин і знов відпочивали. Перед полуднем дув перший вітер, але від 12 години жара стала така невиносима, що ми не могли поступити кроком майже пів дня. При помочи лопати викопав Казім яму, а холодний викинений пісок служив нам за охорону проти сонця. Ми просто загребли ся в ньому, а його холод впливав на тіло як зимний туш. Під вечір зібравши останки сил поводитікли ся ми далі і йшли до гол. 1. в ночі.

Третього мая блиснув нам промінь надії. Отсе Казім спинив ся нечайно, зловив мене за руку й показував на схід, не промовляючи ані слова. Його соколине око доглянуло на краю овида зеленого тамаришка. Ми пустили ся просто до него, віддадь між нами меншала з кождою хвилиною, а незабаром ссади ми вже шпильки сеї рослини. Дивно живе тамаришок серед пустині. Гнучкій, високий на 2 метри пень і галузе потопаютъ в морі жаркого сонця, а коріняє незмірно глибоко тягне з землі поживу і вогкість. Вже сам вид сеї рослини був для нас радісний, а сидіти в його тіни — се була для нас така розкіш, про яку ніхто ніколи й не снів. Була се чародійна лісочка, яка віщувала, що море пустині має свій край, була се рафа, яка потішає потопаютих моряків, що суша недалеко.

В дальшій дорозі стрічали ми більше сих рослин, але ми були такі висилені, що, поваливши ся на землю, переспали на пів неживі 10 годин. Смерком рушили ми далі, а після трех годин ходу спинив ся Казім знов накликуючи: „Тобрак!“

(тополя). Справді росли серед надм три тополі як сироти. Сок у їх листю був такий гіркий, що годі було його ссати. За те натерли ми ним тіло. Проба копати керницю не поведла ся, бо рискаль випадав із рук, а до води було певно дуже далеко. Зате ми назбирали сухого галузя і розпалили велику ватру, що кидала ярке сьвітло на надми. Сею ватрою ми хотіли звернути з одної сторони на себе увагу Ісляма, коли жив еще, а з другої дати знак на схід на случай, якби на дорозі, що вела здовж Хотан - Дарії, були люди. Казім упік кусень товстого хвоста із вівці, але ледви проковтнув його; не ліпше повело ся й мені з гомарами.

Четвертого мая схопили ся ми зі сну вже о 4. годині вранці і йшли, ледви тримаючи ся на ногах до 9. години. Перед нами знов простягало ся піскове море, дерева пощевали також, ворог ждав на нові жертви. Казіма почали опускати снли; цілу днину ми не говорили до себе ні слова, бо й про що ж було говорити? Однакі були наші думки й однакі побоювання.

Тяжка днина скінчила ся врешті і ще раз сонце зблизило ся до западного овиду. З одчайним зусиллем підвів ся я і віз-вав Казіма, аби йшов за мною. Прошептав умираючим голосом, що далі не піде. Я рушив сам серед ночі й тишини.

5. мая. Так волік ся я до півночі, відтак заснув під тамарішком. Нараз заскрипів пісок, якась людська постать виринає з тіний.

— Се ти, Казіме?

— Я, пане, — звучить відповідь.

Холод підкріпив його на стільки, що міг піти моїми слідами. Прошу уявити собі наше здивованне, коли на верху одної надми ми побачили слід людської ноги. На жаль наша радість не тревала довго. Казім перший дослідив, що се були наші власні сліди. Сумне відкриттє! Як довго блукали ся ми ось-так у колісеце? Змучені полягали ми коло 3-ої відпочивати.

Як тільки почало свитати, ми пішли далі. Казім виглядав страшно. Його язик набряк і побілїв, губи посинїли, лиця запали ся, а очі стали як скло. Напала його страшна, корчева чикавка, що дуже подабала на передсмертню чикавку. З трудом він міг удержати ся просто, але йшов за мною. Наші горла мучила нестерпна жара. Нам здавало ся, що чуємо хряск костий у ногах, відчуваємо, як вони розгрівають ся через терте,

а очи висохають. По сході сонця зарисувала ся на ^оовиді виразна лінія, зовсім відмінна від дотеперішних зубів пили, утворених верхами безчисленних надм, — ся лінія — був се ліс над берегами ріки Хотан-дарії!

Перед 5. год. дійшли ми до заглиблення в піску, що було висохлам коритом ріки. Росло тут безліч топіль. Відтак тягнув ся вузький простір піску, а далі за ним безмежний ліс, повентіний і зелені.

Я станув із рукою на чолі, прикований величнім видом. Опанілий щастем, я старав ся зібрати думки. От стільки тижнів блукали ми поволі, надіючись на розжарених пісках в країні тіний мерців, а тепер? Денебудь гляну, всюди житте, весна, зелень, лісові цвіти, тінь, а серед дерев, порослих мохом, безчисленні сліди диких звірят: тигрів, вовків, оленів, лисів, заяців, антилоп і газель! В повітрі гудуть мухи і комарі, птахи щебечуть ранішні сьпіви. Ліс усе густіє, пні дерев оповиті зоями діянів, донеде видно сліди людей і коний. Так, ми без сумніву вратовані.

Я хотів іти впоперек ліса на схід, але Казім впевняв, що сліди заведуть нас безпрямінно над ріку, а що туди йшло ся вигіднійше, я пішов за його радою. Але не довго могли ми йти в полудневному напрямі через невиносиму спеку — цілий день треба було пролежати в тіни дерев. Казім лежав без руху з відчиненими устами й очима, горячкував, баламутив і стогнав, не відповідаючи зовсім, коли я говорив до него, або тягнув його за руку. А день волік ся без кінця, пробуючи нашу терпеливість до останка; я відчував се, що вода мусуть бути в безпосередньому сусідстві і тужив за нею.

Аж ледви під вечів я міг підняти ся на ноги і казав Казімови йти за мною. Але він не мав уже сили йти далі. Давав мені, як міг, підняти, щоби я йшов сам і вертав чим скорше в воду, бо він згине. Я взяв рискаль у руки і почав пробивати ся крізь лісову гушавину. Але не було се так легко. Руки мої залили ся незабавки кровю і я що хвилини мусів відпочивати. Нараз ліс скінчив ся, а перед мною на сході простягала ся площина з глини і щіпкого піску. Надм ані сліду; було се проте корито Хотан-дарії. Але пісок був сухий, води ані каплі, бо ріка пливе сюди лише в часі літніх повеней. Треба було проте йти далі. Ноги самі занесли мене на полудневий схід. Чому не просто на схід? Справді сам не знаю. Може потягнув

мене туди блеск місяця, що сьвітив у тій як раз стороні неба. Я йшов певним кроком у простій лінії, якби мене вела якась невидима рука. Живчик ледви бив, мене обняла дивна, непереможна сонність, з якої я певно не прокинув би ся більше. По 2½ кільом. дороги я добачив темну лінію ліса на супроти-лежному березі — незабавки зарисовують ся перед мною густі корчики і троща та похилені над ложбищем ріки тополі. Небагато кроків ділить мене від ріки. Нарав ізлітає дика качка, чую плюскіт води і за хвилю стаю — над берегом ставка, довгого з на 20 метрів, наповненого сьвіжою студеною розкішною водою.

*

*

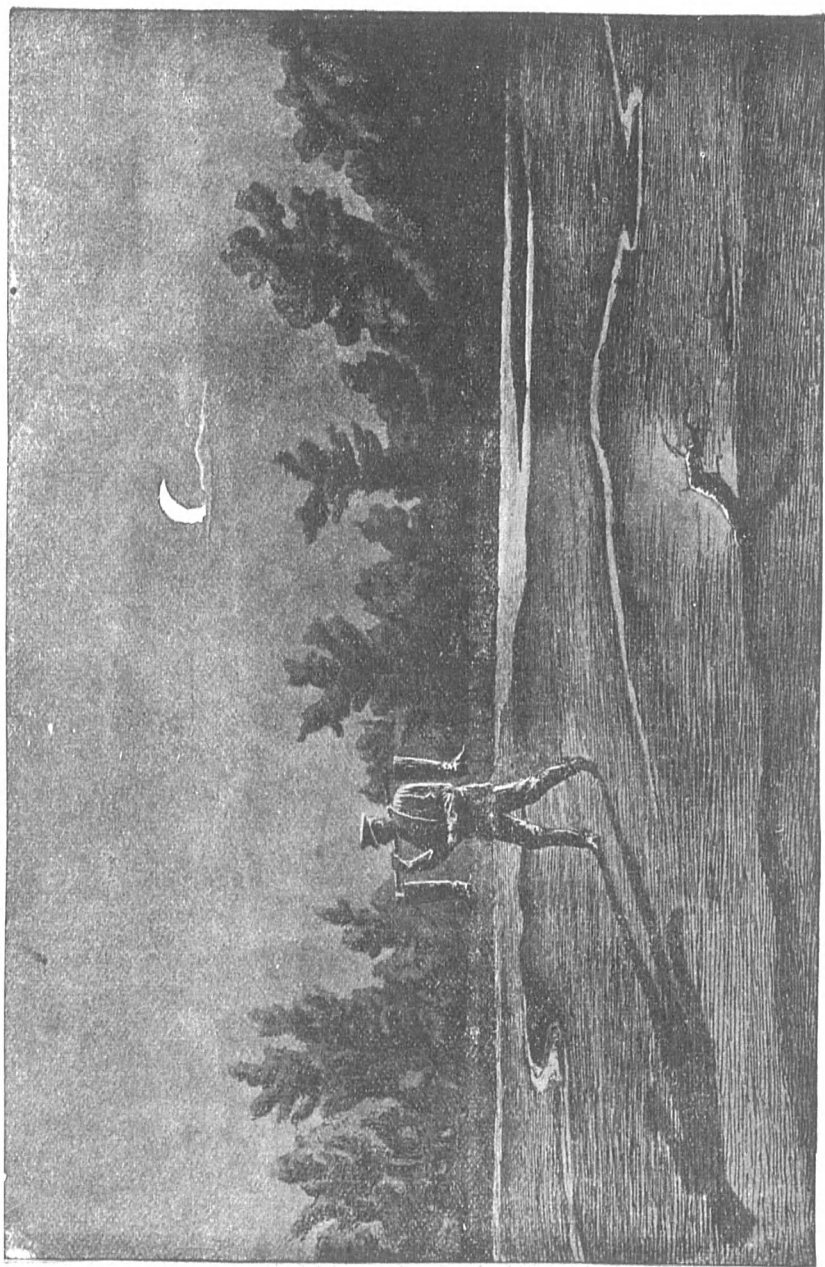
*

Даремно я силкував би ся описати те зворушення, що огорнуло мене на вид води. Про що я думав, заки напив ся її, нехай сам читач догадаєть ся. Я виїняв із кишені бляшанку і пив, пив без кінця. Найліпше вино, божеський нектар не могли мені ліпше смакувати. Не переборщу, коли скажу, що за 10 хвиль я випив 3 літри. З водою вертало життя, кров почала кружляти правильно. Я чув, як усї клітини вертають до життя. Живчик слабій передше, підніс ся тепер із 49 на 56 ударів на хвилину.

Ніколи передше не являло ся для мене життя кращим і ціннішим, як тої ночі в кориті Хотан-дарії. Варто справді жити, а балаканина, що земля — долина плачу, се пуста нісенітниця шлямазарянків. В одушевленню я думав, що якийсь ангел опікун завів мене сюди до сего малого ставка, я майже чув шелест його крил.

Коли я напив ся до сита, а тіло вернуло до нормального стану, я звернув увагу на найблизше окруження. Ставок перестояв тут від минулого літа завдяки заглибленню, яке виповнював. Якби я був пішов 50 кроків на право або на ліво, був би не найшов його ніколи.

Моя думка звернула ся тепер до умираючого Казіма, що покинений у лісі не міг двигнути ся з місця, не то, щоби дібрати ся до води. Скоря поміч була доконечна. Але в чім принести загибаючому із спраги товаришеви води, коли бляшанка була за мада? А мої шведські непромокальні чоботи з високими холявами від чого? Були так само доброю посудиною, як усяка інша. Я наповнив їх сейчас водою і пустив ся тою самою до-

Я наповнив їх (чоботи) сейчас водою і пустив ся тою самою дорогою назад. (Стор. 82).

Здрігнув ся цілий, криннув коротко горляним голосом, потім приложив до уст холяву одного чобота і випорожнив його гід разу, по хвилі теж саме зробив із другим. (Стор. 88).

рогою назад. Трохи води, що правда розляло ся в наслідок скорого ходу, але крізь шкіру не протекла ані капля. Швець Штернштром у Штокгольмі певно не робив ніколи пари чобіт, що не лиш уратувала би житте чоловіка, але перемандрували Азію впівперек, там і назад. За те тішили ся вони опісля свого рода популярністю.

Доки місяць сьвітив, і дорога вела крізь пісок, йти було легко. Гірше в лісі. Крізь тонкі панчохи вбивало ся в ноги терне і тріски, а місяць закрила густа хмара. Я сьвітив сірники і пробував йти за проводом компасу; кликав на голос Казіма по імені, але не відповідав ніхто. Незабавки я побачив, що заблудив у гущавині; не було ради, треба ждати до рана. Я розпалив велику ватру, стало ясно як у день; мені здавало ся, що Казім побачить сьвітло, почує тріск ватри і приповзе до мене. Кликав я його знов, та даром. Відтак я ляг при ватрі і заснув спокійно.

Ранок пробудив мене. Я напив ся трохи води і пішов сейчас далі власними слідами. Коли я прийшов до Казіма, лежав він у тому самому положенню, що вчора, глядів на мене на пів притомним оком, але врешті пізнав мене, приповз із трудом і прошептав:

— Умираю.

— Хочеш води? — спитав я його супокійно.

Потряс головою і упав на землю; не передчував, що містило ся в чоботах. Наблизивши ся до него, я скропив йому лице водою. Здрігнув ся цілий, крикнув коротко горляним голосом, потім приложив до уст холяву одного чобота і випорожнив його від разу, по хвилі теж саме зробив і з другим.

6. мая. З Казімом зайшла та сама зміна, що зо мною попередньої днини: він вернув зовсім до памяти, отже ми постановили піти до ставка, випочити біля него, напити ся води і вмити ся, бо сего не робили ми вже кілька тижнів. Але Казім був занадто ослаблений і не міг йти разом зо мною я описав йому докладно дорогу, а сам побіг вперед, заспокоїв спрагу і викупав ся. Минула майже година, а Казім не надходив. Мені зачав доскулювати голод, треба було проте пошукати людського житла, раз, аби дістати поживи, то знов, аби з нею вернути на пустиню, уратувати Ісляма й пакунки. Тому я лишив на разі Казіма його власній долі і пустив ся босий скоро ід полудневи. О 9. годині заревіла велика буря, така, що закрила

сниться хмарою піску і куряви. Хоч вітер сипав мені піском в очі і я не міг нічого бачити довкруги себе, а проте я йшов три години. За якийсь час мене знов стала мучити спрага. Я сів, надумуючи ся, що далі робити. До найблизшого ставка було може кілька днів дороги, на щож покидати той перший, що вратував нам життя. Крім того я мав надію, що стріну ся в Казімом. Я вернув ся проте на північ і найшов нове, трохи солоне озеро. Я випив багато води, відтак огорнула мене така утома, що я не знав, що діяти: чи йти на силу далі на полудне, чи переждати бурю на місці, а розложити ватру на знак для товаришів.

Нарешті я найшов у лісі гущавину і ляг відпочити. Я запав у глибокий, сильний сон, якого я здавна не знав. Коли я проснув ся, пересвідчив ся, що буря реве все ще в лісі. Я розложив ізнов ватру, голод дошкулював мені, я шукав корінців у землі.

На другий день буря притихла, але повітре було переповнене куравою. Голод і утома не пускали мене в ліса, де я живив ся корінцями.

День 8. мая минув мені знов на безнастанній мандрівці. Перед заходом сонця я відкрив сьвіжі сліди двох людей, що вели 4 осли в противному напрямі до того, у якому я йшов т. зн. на північ. Відтиски босих ніг були такі виразні, що я відрізнив найменші подробиці.

Йти за слідами було нерозумно, бо вони походили що найменше з перед 24 годин, проте їх властителей я не найшов би ніколи. Отже я рішив ся йти за слідами, але в противному напрямі. З увагою я слідив ті людські відтиски і пустив ся здовж правого берега Хотан-дарії на полудне.

V.

Ратунок Іслама.

Вже сумерк западав, коли здалека долетіли до мене якісь голоси; я зупинив ся хвилину й надслухував, але коли докола знов запала тишина, я думав, що се був голос дрозда. Та зараз уже в ту саму хвилю долетів до мене виразнійше людський голос, відтак рев корови. Я назув проте швидко свої мокрі чоботи

й поспішив у ту сторону, звідки розлягалися голоси. Чим далі я йшов, тим ліпше було чути голоси мужчин, бляєнне овець а незабавки мигнуло передо мною в лісі світло і показалася череда овець, а біля них малий пастух із величезним буком. Побачивши мене — в подертій одежі і синіх очицях — хлопець здивувався і злякався, думаючи певно, що се фавн, або який злий дух пустині, що заблукав сюди. Притвожджений страхом стояв на місці, а коли я привітав його звичайним „салема алейкум“ (мир вам) і став розказувати, яким чином я дістався сюди, він викрутився на носі і пронав у гушавині, полишаючи свої вівці на долю судьби.

Небавом з'явився із старшим пастухом. Я розповів усе докладно. Дізнавши, що я вже вісім днів не мав нічого в устах, повів мене до недалечкої хати. Там дали мені кукурудзяного маля і миску овечого молока, яке мені дуже смакувало; відтак десь пішли, полишаючи на сторожі два величезні вівчарські пси. Коли зачала ніч, вернулися ще з третім товаришем, замкнули вівці в загороді перед тиграми і вовками, поклали велику ватру, а потім ми всі поснули під голим небом.

9. мая. Вже о сході сонця зсезли десь пастухи разом із вівцями, але вже перед полуднем вернулися, бо вівці в часі найбільшої спеки відпочивали біля керниці. Тепер я мав проте нагоду познакомитися з ними ближше. Були се пастухи одного маючого газди в Хотану, що дозирали 170 овець і кіз і 60 коров. Цілу зиму й літо випасають худобу в лісі і мають за се 5 карбованців місячно і муку на хліб. Їх життя було дуже одноманітне, тому раді були моїм відвідинам, хоч не дуже довіряли мені, не зважаючи, що я говорив їх мовою.

Після полудня пішли мої пастухи разом із сгадом; я лишився сам у хаті. Десь може за годину відозвалися чужі голоси, я вибіг перед хату і побачив трох багатих купців, що їхали з міста Аксу до Хотану. Я запросив їх до хати, а один із них оповістив мені радісну новину.

Отсе попереднього дня подибали вони під лісом над лівим берегом Хотан-дарні білого верблюда, що пасся спокійно, а побіч него лежав полу-живий чоловік. Задержалися над ним і питали, що йому. Той шептав лише одне слово: води, води! Післали зараз по воду, напоїли і нагодували подорожного, яким був без сумніву Іслям, мій чоловік, що лишився на пустині з верхоблюдом. Він оповів їм, звідки взяв ся там, а відтак

просив ще купців, аби ратували мене, бо він стратив мій слід. В тій цілі вони прийшли до сеї хати і жертвували мені одного із своїх коний, аби я міг поїхати з ними до Хотану.

Тепер, не надумуючи ся ані хвилі, я постановив остати ся на місці і ждати Ісляма. Коли йому повело ся довести верхоблюда до ріки, то можливо, що може уратував також частину мого майна; записки і мапи. Будуччина уявляла ся мені знов у рожевому сьвітлі. Коли зорганізую каравану до первісного її стану, верну із першими ліпшими купцями до Хотану, звідси до Кашгару і спроваджу телеграфічно нові прилади і потрібні мені річи. З купцями я розійшов ся приязно, дякуючи їм за поміч і добру новину і обіцюючи здібати ся з ними в Хотані. Пастухи, пересьвідчивши ся, що ціле моє оповідання не минало ся з правдою, почали відносити ся свобіднійше до мене.

10. мая. Сильний вітер, що дув із півночи, переситив повітре курявою; змучений фізично. я спав у хаті цілу днину.

Під вечір пробудив мене голос верблюдів. Я вибіг із хати і ось що побачив: Один пастух вів мого білого верблюда, а з заду йшов Іслям і Казім. З великої втіхи впав мені Іслям до ніг і плакав, як дитина; не сподівав ся, що ще мене побачить. Білий верблюд привіз мої важнійші клунки з приладами та китайські гроші. Пожививши ся як слід, оповів Іслям отсе:

Розлучивши ся з нами в ночі 2. мая, лежав кілька годин, але відтак пішов із чотирма верблюдами за нашими слідами. Нашу ватру, що ми розложили в Казімом, бачив із далека і дійшов до неї, але нас уже не застав.

Що хвилі відпочиваючи, дійшов лише з одним білим верблюдом до корита ріки. Не найшовши у ньому води, кинув ся у розпуці на землю і ждав спокійно смерти. Було се 8. мая. Тої самої днини подибали його купці, що дали йому води й хліба.

Небавом зійшов ся із Казімом, який у своїй наївности додумував ся, що я пішов до Аксу. На щастє розумнійший Іслям вибрав ся із ним до Хотану. По дорозі вони зустріли пастуха і сей привів їх до мене. Як можна побачити із сего, Іслям списав ся дуже гарно, ратуючи найдорогоціннійші пакунки. Цілорічна праця не пропала марно.

Кілька дальших днів ми призначили на відпочинок, що зовсім справедливо належав ся нам. Пастухи вибудували мені високу альтану з галузя, землю зрівнали і вкрили сукном. За

подушку служила мені торба з грішми, за стіл пуделочко з тютюном, а преці навіть у моїй робітні в Штокгольмі не було мені краще, як тут. Дня 19. мая загостила до нас мала каравана, зложена в 4 купців із Хотану. Ми кинули ся на неї, як яст-руби, щоби закупити поживу, а се прийшло нам доволі легко.

Ми були тепер незалежні від Хотану і могли мати надію, що при-помочи коний і білого верблюда пощастить нам уратувати решту табору.

Якось вечером прийшли до нас два молоді ловці на олені. Вони обіцяли ся піти в товаристві із нами до „табору смерти“. Другої днини привели свого батька, що з охотою пристав вибрати ся на пустиню, а що він знав добре околицю, мав бути провідником. В подорожи мали взяти участь Іслям, Казім і старий ловець із синами.

Коли люди відіхали, я лишив ся сам з пастухами і мусів ждати терпеливо на вислід подорожи бодай тиждень. Одноманітні дні минали мені на науковій праці та на прогульках у лісі; лише час до часу переїздили попри нас купецькі каравани. Звістка про нашу подорож і чудесний ратунок дійшла незвичайно швидко до Аксу і Хотану. Один купець оповідав мені, що мешканці Хотану ждуть нетерпеливо на наш приїзд і майже тішать ся на згадку про него.

21. мая вернула нарешті каравана, привозячи не дуже радісні вісти. До намету не відважили ся заглянути, але за те привезли пакунки з одного верблюда із річами менше потрібними. Найцікавіше те, що не встигли відшукати верблюда Нера, хоч місце, у яким він упав, затамив собі Іслям дуже добре, бо привязав там на тамаришку свій пояс. Тамаришок стояв еще на надмі і мав гилі повязані білою крайкою. Коло хаща видно було сліди чоловіка, але не були се сліди Ісляма, бо він не мав чобіт. Верблюда із пакунками не було ніде. Люди перешукали цілу околицю здовж і попереk, але не нашли ані звір'яти ані його слідів. Хтож проте украв його? Я питав ся Ісляма, чи не Йольчі часами, який міг прийти до себе, але Іслям упевняв, що се неможливе, бо ми полишили його майже коваючого; не могли се бути також ті три купці, що вратували Ісляма від смерти, бо вони, віднайшовши його, поїхали просто до Буксем, аби мене відшукати, якжеж могли найти верблюда, якого ми полишили на краю пустині. Ми були дуже непевні, що далі діяти.

На всякий спосіб той, що забрав звіря, міг піти із ним або на північ до Ак-су, або на полудне до Хотану. А що на сю останню дорогу сповирали раз по раз наші пасзухи, оставала лише дорога до Ак-су.

Старий стрілець натрафив що правда сліди верблюда в лісі, але вони довели його лише до молодого верблюда, що то нам утік. За 12 днів здичів дуже і став боязкий і полохливий, як би не бачив чоловіка ніколи. Сі подробиці, які я лише що описав, знівечили на разі цілковито плян моєї подорожи, а в додатку по року мали мати трагічний епілої.

Подорож до Тибету, яку я задумував зразу підириняти, стала неможлива, бо пропали всі прилади до поміру висоти. Треба було проте поперед усього вертати до Кашгару; я вибрав шлях, що веде через Ак-су.

Заки опишу поворот, мушу згадати кількома словами про біг рік Хотан-дарії і Яркент-дарії. Хоч наслідком свого рівнолежного бігу належать вони до ряду рівнобіжних рік, різнять ся між собою із багато зглядів. Яркент-дарія є головною водяною артерією східного Туркестану. Цілий рік вона має велику скількість води, глибоке дно, велике заглиблення. А знов Хотан-дарія має ложбище, з винімкою літа, все сухе. Алеж бо вона й плине крізь найнедоступнішу часть пустині Таклямакан, мусить крім того зводити безнастанно боротьбу із летючим піском, який грозить їй вічно відділити її від матірнього пня, щось так, як се вже зробив із Керия-дарією. Ліс, що росте над Яркент-дарією, переривають часто степи і багна, а над Хотан-дарією є він густійший і дикший, нічим не перерізаний.

Одну мають лише спільну ціху; обі пливуть ід сходови, що можна легко пізнати із старих ложбищ на заході. Гостинці йдуть здовж лівого берега обох рік; усі села лежать у середньому бігу Яркент-дарії, також по сій стороні. За те в пустинньому бігу Хотан-дарії не надibaєть ся ніде осель; тут і там випасають лише череди мандрівні пастухи.

*

*

*

Дня 23. мая пробудив мене раннім ранком шалений східний буран. Він знищив до тла мою альтану; верхівя дерев гнуло ся до самого долу, хаші й троца стелили ся по землі; цілий ліс виповнив ся збитими хмарами летючого піску. На щасте

буря минула так скоро, як скоро прийшла. За пів години все утихло.

Рано була вже каравана готова до дороги. Я покидав місце, таке багате у вражіння, місце, до якого я вертав нероздумками. Тут уратував я життя, тут подибавав людей, що прийняли мене гостинно, тут я вернув до сил у тіні ліса. Пастухів я обдарував грішми. Почували себе невисказано щасливими. І знов двигнули ся ми в дорогу з двома верблюдами і трома кіньми, знов обізвав ся пронизуючий голос дзвінка, що сим разом звіщав нам вже не похорони, але воскресенне.

VI.

Поворот із пустині. — Стрімголов перед себе.

В ложбищи ріки ми поділили ся на два відділи: Іслям вибрав ся з двома молодими стрільцями дорогою крізь ліс ід лівому берегови, шукаючи слідів загубленого верблюда, а старий стрілець і я поїхали просто перед себе ураз із Казімом, що вів оба верблуди.

Після десяти годин сполучили ся ми знов, але Іслям не зміг попасти на слід. Околиця, якою ми подорожували, була звісна із того, що злодії й розбишаки нападали тут на менше численні каравани. Але хоч новий амбан із Хотану виповів їм боротьбу на життя і смерть, не щадячи винуватих, все таки дорога не була цілком безпечна. Ріка Хотан-дарія ділить ся на що раз то нові рамена, а її біг ід сходови не є рівномірний, лише води мусять жолобити собі що раз то нову дорогу наслідком напливу що раз то сьвіжих верстов землі.

Я запримітив також, що ліс був на правому березі багато рідший, ніж на лівому і що переривали його нероздумки піскові надми.

Дня 28. мая у вечері йшли ми як раз руслем, коли нараз показала ся в західній частині овида жовтооцвяна хмара. Підносила ся вона немов движима стіна що раз висше, аж дійшла до зеніта, на краю ліса можна було чути на разі віддалений вще шум.

Але він зближився незвичайно швидко, чути вже тріск ломлених гіляк і пнів. Ліс оповивав густий туман: стовпи куряви й піску посувають ся крізь ложбище, ліс щезає. Перші хвилі куряви засягли вже й нас; чорний буран нападає на нас із скаженою силою, засипує землю піском, переповнює собою цілу атмосферу. Земля, повітря, все кружить докола, здається тобі, що ще хвилинка, й ти будеш мусіти пустити ся в сей пекольний танець. Крім того окружила нас із усіх усюдів густа темрява, добру хвилю ми не могли рушати ся з місця. Поволі й обережно вступили ми врешті розложити ся табором в лісовій гущавині. Буря шаліла ще й другої днини; на щасте дорога вела нас сама крізь ліс. У вечері добили ся ми до осель пастухів, що прийняли нас молоком, хлібом і покладками. Пастухи оповідали, що ріка Яркент-дарія, яка лежить у невеликій від нас віддалі, замерзає на цілих чотири місяці. Найнижший стан води був як раз тепер, за 28 днів надіяли ся літніх виливів. Останнього мая прибули ми на базар в Абаді, селі, що числить 1000 хат.

Китайський урядник, який перебував там, щоби стягнути податки, прийняв нас дуже гостинно. Був се впрочім справжній драбуга, що зичив хлопам гроші на високий процент, а коли не мали чим платити, відбирив свою належитість у продуктах. Вело ся йому не зле, бо сам признавав, що рік річно відкладає кілька тисяч карбованців.

Після двох днів маршу увійшли ми на головний шлях, що вів до Кашгару і крізь Ак-су-дарію до Янгішару (нового міста). До магометанського міста Ак-су не було вже далеко; ми дістали ся до него 3-го червня, а магомет Емін, аксакаль західно-туркестанських купців прийняв нас дуже ввічливо у власній хаті. Зараз другої днини опісля згиб нам білий верблюд, що видержав стільки невигод подорожи крізь пустиню й уратував найдорогоцінніші мої пакунки. Полишив ся мені тільки один із 8 верблюдів, молодий Чоні-сарік, велит свого рода. Я не мав серця продавати його, зрештою мої люди впевняли, що не багато йому й належить ся. На разі я дарував його Магометови Емінови, що обіцяв зайняти ся ним щиро. Три дні забавили ми в Ак-су. Я покористав ся сею нагодою, аби познакомити ся ближше із сим містом. Лежить воно над лівим берегом Ак-су-дарії, що ділить ся понизше міста на два рамена, які спливають ся знов, заки впадуть до ріки Тарім. Околиця є дуже урожайна, удасть ся тут

багато родів звіжа, безліч овочів і хоч місто є о половину менше, ніж Кашгар, стоїть багато вище від сего останнього під економічним зглядом. Крім місцевого населення переживають в Ак-су Китайці, купці з російського Туркестану і кількох Афганів. Російські купці ведуть широку торгівлю вовною, бавовною і шкірами, яких вивозять річно понад 30.000 штук. Нічого замітного в Ак-су нема, бо годі замітним назвати мечет і дві духовні магометанські школи із зовсім нецікавими фаянсовими фасадами.

Магометанські мешканці міста приймали мене дуже гостинно, тим більше, що я трафив на великий у них празник Майраму. Але наймилийший із усього був пир, який устроїв на мою честь аксакаль Магомет Емін. Відбув ся він за містом у гарному огороді під тінню морв. Забито вівцю, а господар приладив сам після всяких правил штуки незвичайно смачний ауш із рижу. Аксакаль є родом дипломатичного агента для російських підданих, а є підчинений конзулеви в Кашгарі. Заки я прибув еще до міста, зробив мені Емін дуже важну прислугу, бо приказав по всіх дорогах, що вели з Ак-су шукати злодія, що украв верблюда, але на разі надармо. Обіцяв товаришити мені також до Кашгару, хоч не вільно йому було виїздити із міста без дозволу конзуля. Та я, знаючи ся з Петровським, узяв сю справу на власну відповідальність. Від Кашгару ділило нас 450 кілометрів, але що мені не залежало на поспіху, ми мали подорожувати поволі. Емін вистарав ся о головніші провіянти, винаймив 4 коні; ми вирушили 7. червня. Передтим я обдарував Ісляма і Казіма за прислуги, які мені робили, і одягнув їх від стіп до голови. Сам, маючи понищені всі одяги, справив я собі одіж китайську — сартийську.

У вечері полишили ми Ак-су, увійшовши першої днини ледви дві годині дороги.

Ми відпочивали в тополевому гаю, на тому самому місці, на якому відпочивав перед 10 роками Пшевальський із Еміном.

Другої днини здибали ми каравану, зложену із кількох соток коний і волів, що тягли довгі пні топіль. Аксакаль обяснив мені, що рік річно будують о сій порі велику таму на лівому березі Ак-су-дарії, у віддалі 25 кілометрів повисше міста. Сего року працювало над покладенням єї 3.000 робітників. Тама служить до того, щоби відводити незміриму масу води підчас літніх виливів на право, бо инакше вода ся залила би напевно ціле місто.

9. червня прибули ми до місточка Уч-турфану, що лежить при важному торговельному шляху. Китайський управитель прийняв мене гостинно і запросив на обід. З міста вивела нас численна дружина купців, одягнених у сьвяточні халати. Вони викликували подив у мешканців. Дальша днина дороги заведе нас до великого кіртіського аулу. Кіртіві, що мешкали тут, були доволі зажиточні, а займали ся не лише випасом овець, але що дивнійше рільництвом.

До вижиданого з тугою Кашгару дійшли ми 21. червня. Три тижні минули мені в сьому місті дуже швидко серед ріжнородних занять, а старий давний приятель конзуль Петровський, що за прислуги, які робив мені, дістав пізнійше від короля Оскара командорський хрест ордеру Вари, помагав мені дуже щиро приладити ся до нової подорожи. Дізнавши ся від аксакаля з Хотану про нашу неудачну подорож, пішов сейчас до Дао тая і загрозив йому, що буде мати до діла з найвисшою радою в Пекіні, як не зарядить зараз слідства в справі украденого верблюда. Китайський урядник вивязав ся із приказу, бо вже небавом потім принесено мені шведський револьвер із запропашеного клунка. Се оружие найдено у хлопа в одному селі; мав йому дарувати якийсь чужинець. Слідство ведено далі із подвоєними зусиллями, але китайському мандаринови не поведо ся відшукати нових слідів, а я забув опісля до крихти про цілу пригоду. Як тільки я прибув до Кашгару, вислав післанця до Ошу. Він мав віддати там ріжні листи й телеграми, між иншими телеграму до барона Ріхтгофена в Берліні із просьбою о надіслання мені метеорольоїчних приладів. Одіж, поживу й тютюн я замовив із Ташкенту, козакі конзуляту доставили нам набоїв і пороху. Річи замовлені в Європі могли надійти до Кашгару найшвидше за три місяці. Я не думав ждати на них тут бездільно, тим більше, що літня спека родила тугу за горами. Але куди, в який бік повернути ся? Околиці на півночі до Тіен-шан були мені доволі добре звісні, йги на полудне ід горам Кіен-лїн не позволяла недостача часу, а на заході простягала ся вижина Паміру, яку я розслідив у кількох напрямках. Але проте я рішив ся таки піти до Паміру, поробити нові розсліди і перевести гарячі місяці на криші сьвіта.

*

*

*

В товаристві Іслама, двох слуг і з 6 кіньми виїхав я із Кашгару 10. липня 1895. р. Товариш із пустині Казім полишився в конзуляті придверником.

Цілу днину падав зливний дощ, дорога ставала ховвка. У великому селі Упаль, що числить 2000 хат, столиці двох висших китайських урядників, пливе малий потік, що наводнює поля; його русло доволі широке й глибоке і є з темно-жовтої глини. Хати покладені із висушеної на сонці глини, стоять зараз над берегом. Небавом після того, як ми прибули до сеї оселі, бачили ми явище, яке повторяється щороку в сих околицях. Наслідком зливи підносить ся вода в потоці дуже напрасно і заливає оба береги.

Земля дрожала під напором сеї розшалілої стихії, хвилі вкривали ся мутною піною, розсипана у дробини вода прикривала наче мрака русло ріки. Вир води вдер ся до села, залив головну улицу, низші хатчини, і шалів що раз більше. Налякані мешканці схоронили ся на недалечкі горбки, забираючи із собою останки майна. Щасте, що хата, на якій криші ми сиділи, була досить віддалена від берега, бо инакше булиб ми потеряли пакунки. Коли небезпека минула, показало ся, що частина ледів пропала, а 15 хат забрала вода. Думав би хто, що досвід навчить тутешніх мешканців розуму. Де там! Ледви вода опала, будують вони нові хати точно в тому самому місці, що й передше.

Чотири переходи ведуть у сих сторонах крізь гори Мус-таґ або Кашгар. З Упалю вється дорога крізь понурий степ, потім переходить, у долину перерізану хрустальним поточком. Цілу днину товаришили нам ялівці, верби й тополі, заки ми дістали ся до місць висше положених. У горах почало гриміти, західний вітер зігнав важкі хмари на долину і нараз упав обильний дощ. Позакутувавши ся наслідком студени у кожухи, шукали ми приюту в поблизькому аулі. У вечері падав густий сніг, краєвид пристроїв ся в зимовий одяг, хоч се було в половині липня. Не було вибору, ми мусіли ждати на гарнійше повітре. Біди ми не зазнали, бо аул мав два гарні шатра, наші для коний було доволі, а господар продав нам вівцю. Ми мали вже для безпеки вибрати дорогу крізь другий перехід, коли один із Кіртізів заявив, що переведе нас і наші пакунки при помочи 10 людей крізь славний перехід Уллюґ-арт. Сімнадцятого липня вибрали ся ми при гарній погоді з численною дружиною людей і коний у гори. Вже після трех годин закрили перехід густі

хмари, а сніг падав цілу днину. Ми їхали потоком; стежка піднімала ся стрімко в гору, коні спинали ся що хвилі, щоби захопити повітря. Сніг вкривав землю на стопу, звірята спотикали ся, треба було вести їх за поводи. В полудне я станув на переході, що підносив ся після моїх обчислень до висоти 5.150 метрів. І коли вхід був важкий, то сходячи летіли ми стрімголов.

Під нами простирала ся пропасть із фантастичними зрубами, по яких ми спускали ся долі просто таки на руках і ногах, на плечах і череві. Сніг був на 2 стопі глибокий. Кіртізи вирубали в ньому сокирою стежку і звели по ній обережно коні; кожного коня держало двох людей. Потім прийшла черга на пакунки, що, привязані на ливах, помандрували також долів. Не обійшло ся також без пригоди. Кінь, котрого я недавно купив, поховз ся, упав із висоти кількох метрів, зломив хребет і згинув на місці. Уллюї-арт є рішучо найвисшим і найнебезпечнішим переходом із усіх, які я колинебудь переходив. Година була погана, сніг закривав околицю, тільки деколи виринав перед нашими очима чарівний вид, або показував ся гарний ледівець.

Далі перехід був знов небезпечний, з коний треба було знов поздіймати набір і нести пів кільметра. Розяснило ся тільки в годину пізнійше, тож ми зійшли потім цілком легко у долину. Коли ми відтак поминули Булюн-куль, Кара-куль і Су-баші, опинили ся 26. липня в нових околицях.

Шлях був тепер рівний, битий, місцями покритий густою лукою. У віддалі видніє твердиня Таш-курган, ціль нашого денного маршу.

Справжньою несподіванкою була для мене стріча із моїм приятелем Макартнеєм, що дістав приказ піти в сі сторони і взяти участь у працях пограничної російсько-англійської комісії на Памірі. Другої днини я звидів із ним Таш-курган. Село й твердиня робили дуже сумне вражінне. Наслідком сильного землетрясення, яке відбуло ся 5—20. липня, лежали майже всі хати в звалищах. Китайська залога й населенне мешкали в юртах або провізоричних шатрах. Від початку землетрясення начислено 80 ударів, а найсильніші були перші.

Останній удар уже підчас могого побуту, зродив у мені дивне почутте тривоги. Здавало ся, що земля хвилювала, і кілька хвилин чути було підземний гук.

Командант твердині і кількох мандаринів прийняли нас гостинно, частуючи невідлучною люлькою опієм. Я потяг кілька разів дим, але се не зробило мені найменшої приємности.

VII.

Поміж Росіянами й Англичанами в Памірі.

Макартней, що мав іти до озера Вікторія і сполуч з пограничною комісією, намагався намовити мене, аби я товаришив йому. Але я відказався на разі від його запросин, бо хотів звидіти жерела Яркент-Дарії. По кількох днях спільної подорожі ми розсталися 30. липня в пересвідчення, що прощаємося на все, бо мій приятель мав вертати опісля до Індії. Я звернувся ід полудневи і найшовся після кількох днів у підніжжя північного схилу гір Гінду-ку. Дальших 12 днів робив я наукові прогульки, розсліджував усі долини і звернувся в напрямі переходу Гунзер-аб, шукаючи надармо дороги до горішнього бігу Яркент-дарії. Всюди давали мені одну відповідь: до ріки можна дійти за кілька днів, але нема бесіди про те, аби перебрести її в літі.

На заході лежали невідомі мені частини Паміру, тож я рішився йти ід жерелу Аму-дарії. Дня 15-ого серпня ми перейшли перехід Вак-джір, недалеко якого плинуть води в трьох напрямках. Тут є жерела: Аму-дарії, Пенджу або Вахан-дарії на заході, Таг-думбаш-дарії на сході, а на полудни збираються води Інду.

Дізнавшися, що російсько-англійська комісія, яка має визначити границю від озера Вікторії аж до Китаю, є тепер у місцевості Мегмат-йолі, віддаленій ледви о днину дороги, я не міг відмовити собі приємности навідати ся до неї. Я післав проте письмений запит до обох шефів, чи приймуть мене. Післанець привів із поворотом як найсердечніші запросини, проте я вирушив 19. серпня, а прибувши у вечері на місце, розтаборився на нейтральному ґрунті поміж юртами російського табору а білими наметами Англичан. Російський комісар, генерал Швейковський, губернатор Фергану, був для мене давніше незвичайно чемний, тому я хотів відвідати його наперед. Але коли я їхав до него побіч англійського табору, доглянув мене Макартней і приніс миттю запросини на обід від генерала.

Герарда, шефа англійської комісії. Я попав ся між два огні. Щоби ратувати свою нейтральність, я покликав ся на давню знакомість із російським генералом і невідповідний одяг. Генерал Швейковський гостив мене сердечно; ми розмовляли до пізної ночі й казав, хоч як я противив ся, приладити мені зараз гарну юрту з ліжком. Був се збиток, на який я давно вже не позволяв собі.

Другої днини я відвідав генерала Герарда. Мене прийняли рівнож дуже ввічливо. Миттю я познакомив ся з усіми членами комісії. Найвизначнішою личністю після генерала Герарда був полковник Гольдич, що дістав золоту медалью від Royal Geographical Society за свої тригонометричні й астрономічні праці на пограничу Індії. Між иншими визначав ся др. Алькок, директор музея і професор університету в Калькуті і мій приятель Макартней, дипломатичний агент для китайських справ у Кашгарі.

Поміж Росіянами я здивав багато своїх знайомих із Туркестану: полковника Залеського, астронома, капітана Скерського, нового команданта Памірського Посту і славного топографа Бендерського, що то звидів цілу західну Азію і був членом російського посольства в Кабулю за часів еміра Шір Альго хана. До помочи були придані російському генералови Пануфідин і полковник Іаткин. Російська ескорта складала ся із 40 козаків, орchestra і великого числа тамошних краян. Англичани привели зі собою 200 жовнірів. Про важні праці комісії не буду тут цілком згадувати, обмежу ся лише до зазначення, що годі уявити собі більше товариські, сердечніші та приємніші відносини, ніж були ті, що панували поміж обома таборами, дарма, що кождий із них боронив своїх інтересів. Росіяни уладили собі офіцерське казино у великій, гарній юрті, Англичани у елегантному наметі. Часто запрошував один табор своїх товаришів із другого на обід, а що до мене, то я був одноі днини у Росіян, другої в Англичан, все у найліпшій приязни із усіми.

Дуже багато офіцирів говорило по французьки і треба признати, що оба правительства вислали на пограниче людей дуже спосібних і фахово образованих. Небавом після того, як я прибув, устроїв генерал Швейковський великий банкет. О 9. годині у вечері явили ся Англичани у гарних і практичних мундурах. Перед усіми російськими юртами уставлено козаків

із нафтовими факлями, які кидали фантастичний відблеск на берег ріки Ак-су. Гості громадили ся у великій білій куртї.

Нутро виложили східними тканинами і яркими диванами в Каштару. Столи проето угинали ся під великою скількостю бутельок з європейськими винами і лікерами і під справжніми пірамідами винограду, яблук і грушок із городу губернатора Марґеляну. Ми сиділи на вигідних лавках і на прихаци здаджених кріслах; деякі гості грали в карти, инші вели оживлений розговор на кількох мовах. Цілий вечір виґравала військова музика ріжні марші і народні твори. Після обїду відвів генерал своїх гостей при сьвітлі факлів до табору Англичан.

У двох днях 29. і 30. серпня устроїли офіцери для приємности жовнірів і Кіртівів величаве видовище. Зачали стріляннем до щита, у якому брали участь також офіцери, а ся стрілянина робила незвичайно гарне вражінне ізза ріжнобарвних мундурів. Із поміж індійських військ звертали на себе особлившу увагу Африди, гарний люд, хлоп у хлона високі із суворим виглядом на лиці. Із їх звичаїв замітне то, що панує у них право мести.

Після стрілянини розділили генерали між стрільців в нагороду гарні дарунки і гроші.

Генерал Швейковський уладив ще кромі того сніданок, на якому шампан лив ся струями, тоасти підношено в честь цілого сьвіта.

Друга частина програми була весела й переплітана. Зложили ся на неї бориканне й перегони. На рівнині вібрало ся 200—300 їздців, що мали переганяти ся на торі довгому на півтора кільметра. У двох хвилях побїдили козаки англійських їздців. У другій знов забаві (lime-cutting) проявили Англичани найбільше проворкости. На трех стовпах розміщено бараболї, які треба в повному гальопї перерубати шаблею одну після одної; отсе удало ся багатьом жовнірам.

Труднійша була дальша точка програми tilting at the ring, у якій треба було зірвати вістрем шаблі зелїзні перстені о 4 центиметрах у прорїзі — також у повному бігу. Сїй забаві проводив сам генерал Герард, непобіджений, бо схопив два перстені. Далї мали відбути ся дуже комічні перегони поміж верблюдами і яками. Непривиклі до сего шпорту пігнали перші з них у повному розгонї і з ревом на видців, викликуючи тривогу. Яки не дали вивести себе із рівноваги ані на хвилинку,

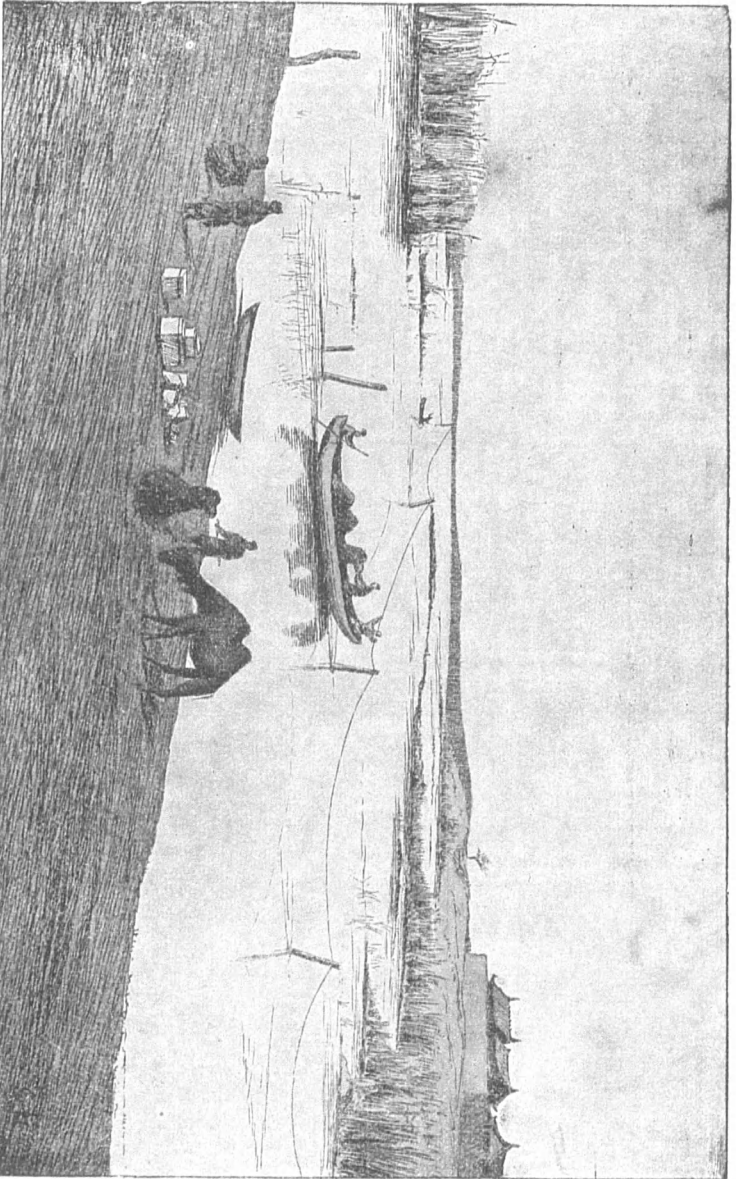

ставали по дорозі, хоч їх били, гонили у противному напрямі і лише небагато із них добігло до ціли із філософічною повагою. На останню точку програми було гірко дивити ся, а ще хиба менше приємно було брати у ній участь. Двацять кіртіських їздців уставило ся на право від видців, така сама скількість на ліво, у віддалі 250 метрів від себе. На даний знак пустили ся до себе у повному розгоні. Не багатьом повело ся вийти щасливо із сеї стрічі, більшість поспадала із коний. І справді дивна річ, що при тому скалічили тільки одного коня. Забава скінчила ся смерком, а коли ся сороката громада вернула до табору, почала мести сніговиця й засипала тор. Табор виглядав величаво. Англичани й індійські жовнірі розложили 60 білих наметів, Росіяни 12 величавих юрт. Довкруги розтаборили ся Афгані, провідники караван різної народности Кіртізи й люди Вахану. Крізь цілість прозирало у різних картинах і сценах народне життє на сході. Малаяр найшов би тут без числа мотивів.

Оба генерали належали до людей, що перейшли вже не одно у своїому життю. Генерал Швейковський сипав як з рукава оповіданнями й анекдотами із турецької війни, а генерала Герарда знали скрізь у цілих Індиях із його сміливих ловів на тигрів. В часі своєї служби поклав трупом 216 тигрів. Лови на тигри уважав розривкою так само, як інші лови на заяці.

Що вечера розкладали жовнірі великі ватри й варили при них вечерю, а їх світло відбивало ся прекрасно у сусідній ріці. Єще величавіший був вид, коли місяць виглянув із поза хмар і порозливав потоки срібла на вічні сніги в горах. Дні плили мені як години і я оглянув ся із жахом, що ми опинили ся вже в початках вересня. Але скільки разів я зачав говорити про доконечність від'їзду, спинювали мене оба генерали майже на силу. Важні справи прикликували мене до Кашгару, супроти того я спробував взяти ся на спосіб. Одного гарного ранку я велів Іслямови приготувати каравану до походу, пішов до генерала Швейковського і заявив йому, що від'їжджаю рішучо. Він упевнив мене, що побачу щось цікавого, як лишу ся тільки одну днину. Підступ не удав ся, а я полишив ся ще не днину, але кілька днів.

Інтересною була телеграма, що наспіла з Індії. В ній була важна звістка, що Англичани годять ся на границю, яку прокладають Росіяни. Ся новина викликала в обох таборах незви-

Стан води в Конне-Дарні був над сподіванне високий (стр. 32).